

Меҳмон Бахтий

ҚАРИЯ

Қисса

Манзар Шарифнинг порлоқ хотирасига бағишлайман

Икки кун тўхтамасдан майдалаб қор ёғди. Тушга яқин қалин туман ёнбағирлар ва тепаликлар устидан енгилгина осмонга кўтарилиб, баланд қоялар этагидан юқорилаганча, азим тоғларнинг уч-учларигача ёйилди. Орадан бир соат ўтмасдан осмон кенгликлари сувтортгичга айлангандек қалин туман пардасини эмиб, юққалаштириб қўйди. Ҳар ер-ҳар ерда туман орасидаги тўйнуқлардан кўм-кўк осмон кўриниб, катта дарё ирмоқлари оқиб бораётганга ўхшарди.

Қария мусофирлар бемалол кириб-чиқа олишлари учун чойхона саҳни ва атрофида-ги қорни супурди. Сўнгра чойхона ортига ўтиб, катак эшигини ланг очди-да, «ту-ту»лади. Катакдан битта хўроз ва учта товук чиққач, қария товукхона бурчагидан сопол кўзачани олиб, кафтига арпа тўкди. Товуқлар сепилган донларни бир дона ҳам қолдирмасдан еб бўлгач, уларни яна катакка қамаб, эшикни ёпиб қўйди.

Қария уч йилдан буён икки ё учта товукка тухум бостириб, жўжа оларди. Узундан-узок қишда, Наврўз етиб келганига қадар ҳамёни бўш бўлмаган айрим мусофирлар ва шунингдек чўнтагида ҳеч вақо йўқ айрим йўловчилар учун иссиқ овқат пишириб берарди. Оғир уруш йиллари қаҳатчилиги даврида товук боқиш қария учун қаттиқ азоб эди. Айрим тунлари товукхона атрофида тулки, чиябўрилар ўралашишар ва йўлдан ўтаётган айрим оч мусофирлар ҳам пайт пойлаганлари-пойлаган эди. Ана шунинг учун ҳам қариянинг бир кўзи ухласа, иккинчиси уйғоқ эди. Бир йил олдин унинг бепарволиги боис қанча товуклари йўқолди. Ўша пайтда маслаҳатчилар пайдо бўлишди ва қарияга товукхона эшигига қулф солишни айтишди. Лекин қария «ота-боболаримиз эшикларини қулфлаш-маган», дея маслаҳатчиларнинг гапига қулоқ солмади.

Чойхона атрофдаги қишлоқлардан четроқда, икки катта йўл ёнида қурилганди. Икки тоғли ноҳиядан келган икки йўл чойхона қурилган ерга келганда қўшилиб кетарди. Ёзда чойхонада одам унча кўп бўлмас, лекин қишда тўлиб кетарди. Агар қиш кунларида ёғингарчилик кўпайса, адир ва тоғлар, доvon ва даралардан ўтиш қийинлашар, йўловчи-лар сел ва кўчки келиши хавфидан чўчиб, ночор ҳафталаб чойхонада ётиб олишарди. Баъзан йўловчилар орасидан оқшомдан эрта саҳаргача қиссахонлик қиладиган ё ашула айтадиган

кишилар чиқиб қоларди. Шу тарзда йўловчилар узун қиш кунларини қисқар-тиришар ва юракларидаги ғамни енгиллаштиришарди. Ана шундай кезларда қария катта темир бочкадан ясалган, тутунчиқаргичи чойхона ўртасидан ўтказилиб, ташқарига чиқа-рилган ўчоқ-иситгичга тез-тез ўтин ташлаб турар ва ўт ёнишини пича кузатиб, пойгоҳдаги доимий ўтирадиган ерига қараб кетар, қайчилаб қисқартирилган қалин соқолини қўллари билан силаб, бор борлиғи билан берилганча қисса ё ашула тингларди.

Қария ўн икки йилдан буён шу чойхонада. Олдинги йиллар ноҳия матлубот жами-яти имкон борица чойхонани чойнак-пиёла, нон, қуруқ чой, қанд-курс билан таъминлаб турарди. Лекин уруш бошлангандан кейин бу чойхона мамлакатдаги барча шаҳар-қишлоқларда бўлганидек оғир кунларга қолди. Қария мана шу чойхонадан ёш йигитларни аскарликка кузатар ва яна мана шу чойхонада у томонлардан майиб, ярим жон бўлиб қайтган эркакларни кутиб оларди...

Қария анчадан буён азим тоғ сайрини истарди... Лекин қалин қор ва устма-уст ёға-ётган ёғингарчилик унинг йўлини тўсиб турарди. Чойхонада қолган ўтин уч-тўрт кунга етарди, холос. Бундан хавотирланган қария тезроқ аёз туриб, ғирчиллаган қор бирозгина музлашини, қийналмай юришга имкон туғилишини кутарди.

У ҳар қишда уч-тўрт марта овга чиқиб, тоғ эчкиси, каклик ё тулки овлаб қайтарди. Қария ўн беш йилдан буён қўлида милтиқ, овга ўрганиб қолганди. Баъзан аёли аямасдан сўзларди: «Сиз ўз ажалингиз билан ўлмайсиз, биронта айикми, йўлбарс ё бўри чангалида ўлиб кетасиз». Бу йил нимаданлигини билмайди – қариянинг ўнг кўзидан пича сув оқадиган бўлиб қолди. У баъзан омборхонадан яккаотар милтиғини олиб, у ёқ-буёғини томоша қилар ва сўнгра ташқарига олиб чиқиб, ниманидир узундан-узоқ нишонга олар, шу тарзда кўзини синарди. Лекин нишонга олаётган кўзи олдини тезда сув олиб, хиралашарди. У тез-тез киприк қоқиб, кўздаги сувни оқизар ва яна нишонга оларди. «Ишнинг юришмаслиги»дан асабийлашиб, маъюс бўлиб қолсада, аммо овга чиқиш орзуси юрак ўчоғидаги алангани ўт олдиргани-олдирган эди.

Қария ўғлини аскарликка жўнатгач, шаҳардан милтиғига ўқ-дори топиб келди, ҳалигача тоққа чиқиш нияти унга тинчлик бермасди. Устига бирёқдан чойхонадаги ғамлаб қўйган ўтини ана-мана дегунча тугаб қолиши аниқ, бирёқдан очлик ва йўқчилик тезроқ овга бормаса бўлмаслигини ўқтин-ўқтин эслатиб турарди. Катак ҳам тобора бўшаб борар, бор-йўғи битта хўроз ва иккита товуқ қолганди. Қанчалик мажбур бўлмасин, уларни сўйишга қариянинг кўнгли бўлмасди...

Қария бир неча кун олдин тоғ эчкиси терисидан тикилган эски ов этигини чарв билан ёғлаб, сафарга тайёргарлик кўрганди. У аввалига доимий ов қилиб юрган ери – тоғнинг кунгай томонидаги ўркачи устига чиқиб, ёввойи эчки отишни, сўнгра пастроққа тушиб, пича ўтин тўплаб, шохчанага ортиб, чойхонагача тортиб боришни ният қилганди. Шохчана қияликда қор устида осон сирғалиб тушар ва қария унчалик қийналмасди.

Ярим тунда осмон очилиб, аёз турди. Қария кеч тушаёзган кезде яримта патир нон, сариёғ, озгина олмақоқи ва ўрикқоқи, пичоқ ва теша, иккита арғамчи ва олти дона ўқ тайёрлаб қўйди. Илгарилари овга чиқадиган бўлса, тўрт донагина ўқ оларди. Ов кўрган одамларнинг айтишларича қариянинг отган ўқи хато кетмасди. Бугун олтига ўқ тайёрлаб қўйганига эса, нишонга оладиган кўзига ишончи тўлиқ эмаслиги сабаб эди.

Тун қора чойшабини ёйганига уч соат ўтдими, тўрт соатми, қария чойхонадан ташқари чиқди ва аёз еган қорнинг чидамани текшириб кўрди. Кун исиб кетиб, қор устидаги қават эрий бошлашигача овни тугата олишига кўзи етиб, кўнглида бир қувонч тўлқинланди. Товуқхона атрофини айланиб чиқиб, катак томонда бирон-бир жонзоднинг изини кўрмади. У

чойхонага қайтиб кирдида, икки кун олдин чойхонага қараб туриш олиб қолган жияни Нодиршоҳни уйғотди:

- Нодиршоҳ, тур, турақол, жиян!

- Нима, бирон ерга кетяпсизми, тоға? – Нодиршоҳ уйқусираганча эснади.

- Ҳа, кетяпман. Куфр кетмайин, бугун умидли кун кўриняпти, - қария пахталик шимини кийгач, бошқа сафар нарсаларини йиғиштиришга тушди.

Нодиршоҳ чойхона бурчагидаги наMAT устига дастурхон ёзгач, ерга ўтириб тез-тез пайтава ўради. Этигини кийгач, дастурхон олдига келди. Ташқаридан қаттиқ шамол овози эшитиларди.

Қария қишда қор ранги билан бир хил, ов учун анча қулай бўлган оқ чакмонини кийдида, ҳар икки арғамчини камарининг ёнига қаттиқ ўради. Унинг устидан ўқдонни боғлаб, теша ва пичоқ солинган ғилофни осди. Нодиршоҳ йўл озукаси солинган юкхалтани кўтариб тоғасининг елкасига ташлади. Қария милтигини олгач, жияни билан чойхонадан чиқишди.

- Жиян, ўтинни тежаб ишлат. Подақайтаргача қайтиб келаман, иншоллоҳ.

- Тоға, анови ётиб қолган мусофирдан хавотирман, - Нодиршоҳ чойхонанинг бир бурчагига ишора қилди.

- Одил тушда ўтин ва бир хурма сут олиб келади. Сен сутга ёғ қўшиб қайнатиб, бу одамга ичиргин. Тирик қолса, қанча яхши бўларди. Зора, бугунми-эрта қариндошлари кидириб келишса.

Атроф-теварак ҳали қоронғу бўлса-да, тонг отишига яқин қолганди. Қариянинг назарида ёруғлик жилоланиб, қор устида ховурдек сакраб-сакраб қоронғулик пардасини юлқилаётгандек эди. У ҳар доим юрадиган йўлидан қор босганча борарди. Унинг назарида текис, лекин баланд тоғ этагидан чойхона анча қуйида ва узоқ-узоқда қолиб кетгандек эди.

Қария хаёллар сиртмоғида ўралиб, оғир-оғир қадам ташлаганча юкорилаб борарди. Туриб-туриб баъзан ўзини беҳуда тизгинсиз хаёллар ҳалқасига ташлагани эсига келарди, чунки ўзи учун бошқа бир фойдали, муҳимроқ иш ҳақида ўйлаёлмасди. Ана шу кеча-кундузларда қариянинг бошида бу каби ўйлар тез-тез айланарди. Икки ҳафта илгари кичик ўғли Мирзони урушга олиб кетишди. Катта ўғли эса, икки йилдан буён ўқ ёмғирдек ёғилиб турган ерда, ўт ичида. Тўрт ойдан буён ундан на бир хат бор, на хабар. У обком котиби Шоҳин Низом олдига кириб, кичик ўғлини бирон йил урушга юбормай туришларини сўраши мумкин эди.

Обком котиби Шоҳин Низомни ўйлаши билан, беихтиёр қарияни қаттиқ қистов сиқиб келиб, унинг номидан «Ҳа, алалоқибат олдимга бўйин эгиб келдингми», дея ўзини ўзи маломат қилди. Агар бошига бундан ўн чандон қаттиқроқ кун тушганда ҳам, ҳеч қачон унинг олдига илтимос қилиб бормас, ҳатто маслаҳат ҳам сўрамасди. Ўн саккиз йил тоқат қилди. Ўн саккиз йил унга учрамайин ва юзини кўрмайин деган ўйда ўзини четга тортди.

Энди кун ёришиб, олдадаги ҳамма нарса аниқ-таниқ кўрина бошлади. Қария унча-лик баланд бўлмаган қоя устига чиқиб, атрофни диққат билан кўздан кечирди. У қайтишда шу ердан буталар, заранг ва арча шохларидан ўтин йиғиб, шохчанага ортиб чойхонага тортиб кетиш қарорига келди. «Ўтин масаласи осон, гап овнинг барор келишида», қария йўлида давом этар экан кўнглидан ўтказди.

Қария ов қиладиган ергача яна бир соатчалик йўл қолганди. У аввалига ўша томонга узоқ-узоқ тикилгач, хаёлига нимадир келди-да, ортга юз бурди. Ер қаъридан худди азим девордек туртиб чиққан баландгина тоғ узундан-узун чўзилиб кетган тор водий ўртасини иккига бўлиб ташлаганга ўхшарди. Қария турган ердан кумушдек товланаётган камсув дарё

кўзга ташланарди. У тоғ устидан буралиб-буралиб оқиб тушарди. Қария шу он дарё соҳилидан тепароқда, лангар ташлаган кемани эслатадиган тепа устида она қишлоғи Дармоннинг бир бурчаги элас-элас кўзга ташланишини эслаб қолди. Қишлоқнинг ана шу бурчагини кўрганида шусиз ҳам маъюс кўнгли янада маъюслашди.

Одатда қария хаёлга берилганда, тез тутақиб кетар, албатта юзини чап елкаси томон буриб, устма-уст икки-уч марта тебратарди. «Ажаб дунё, ажаб бир дунё! Одамнинг кеча-кундузи хаёл мисол ўтар экан», - пичирларди қария. Сўнг беихтиёр пастки лабини омон қолган тишлари билан тишлаб, ўша заҳотиёқ ўйлар оламга ғарқ бўларди...

... Дармон қишлоғи, жонига тенг қишлоқ. Охирги йиллар у тез-тез қишлоғини туш кўрадиган бўлиб қолган. Ана ҳозир шу баландликдан қишлоғининг бир бўлаги кўриниб оҳанрабодек ўзига тортмоқда. Хотинининг аламли, маъюс қиёфаси кўз ўнгидан ўтди. Ана чойхона, аскарликка кетаётган йигитлар ва уларни кузатаётган одамларга лик тўла чойхона... хотини, Мирзо...ана яна ... эҳ, бечора она...

... Чойхонадан одамларнинг ғўнғир-ғўнғир овозлари эшитиларди. Қария ташвишланганча осмонда қимирламай турган қават-қават булутларга узоқ боқди-да, қия очилган эшикни итариб, чойхонага кирди. Одамлар қариянинг чойхонага киришини кутишаётган эканми, бирданига ғала-ғовур тиниб, ҳамма у томонга қаради. Чойхонада илгаригига қараганда одам кўп эди. Тўрдан то пойгоҳгача катта-кичик ёнма-ён, тикилишганча, уруш ва у бошларига келтирган машаққат, ташвишлар ҳақида гапириб ўтирарди.

Қария бошқа одамлардан четроқда, устун ортида ўтирган аёл ва ўғлига кўз кири билан қаради-да, ўчоқ томон ўтди. Ҳалигина бу ерга ноҳия марказидан аскарликка кетаётган йигитларни олиб келишган, улар орасида қариянинг ўғли ҳам бор эди.

Чойхона илиқ бўлса-да, қария ўт ўчиб қолмасдан, милт-милт ёниб туриши учун ўчоққа қалин серпанжа ўтин ташлади ва жавондан жўмрагининг у ер-бу ери учгани учун қадокланган олтига чойнак ва бир нечта пиёла олди. Чойхонанинг бор бойлиги асли ана шу чойнак-пиёлалар, ёғоч товоқ ва сопол косалар, битта гилам ва иккита эскирган наматдан иборат эди. Гилам чойхона тўрига – икки устун орасига тўшалган, наматлар узунасига бир қаватдан ташланган эди. Наматдан пойгоҳгача бўйра ва похол солиб қўйилганди. Девордаги миҳда анчагина тутун ва чанг босган попукли дуторча кўзга ташланар, у мусофирларнинг бирдан-бир кўнгилочар воситаси, эрмаги эди.

Қария чойнакларни қаторлаштириб, печка устида билқиллаб қайнаётган қора қумғонни олиб, чой дамлади. Ўғли чойнакларни одамларнинг олдига, ҳар ер-ҳар ерга қўйиб чиқди. Охирги чойнакни ўзи олиб ҳарбий комиссар Морозовнинг олдига борди. Комиссар бир милиса билан бирга чойхонанинг бир бурчагидаги тахта ўриндик – «эшак»да ўтирарди. Қария чойнакни қўйгач, кўзлари кулганча деди:

- Товариш Морозуф, иссиқ чой.

Комиссар Морозов миннатдорчилик билдиргандай қариянинг елкасига қўл қўйиб, нимадир демоқчи бўлди, лекин қария унинг сўзларини эшитмасдан, ўчоқ олдига қайтди. Комиссар қариянинг маъюс авзоини сезган ҳолда бир нуқтага ўйчан тикилганча жим қолди.

Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси уни «Товариш Мороз» ё «Комиссар Мороз» дейишарди. У урушдан тўрт йил олдин бу ноҳияга ҳарбий комиссарликка тайинланганди ва аста-секин тожик тилини унча-мунча ўрганиб олди, энди катта-кичик билан танишиб,

яқинлашган эди, уруш бошланиб қолди. Уруш бошланди ва унинг ташвиши кўпайди. Одамларнинг оҳ-ноласи, йиғи-сиғиси, юзлаб оилаларнинг бошига тушган қора кун ҳаммаси бир бўлиб вужудини оғир юк каби босар, қалбини тирнарди.

Чойхонада ўтирганларнинг ҳаммаси чанқаб қолган эканми, чойни кўришлари билан кимирлаб қолишди. Ҳар бир киши йўлхалтага солинган сафарликдан у-буни олди-га қўйиб, чой ичишга киришди.

Қария хотини ва ўғлининг ёнига келиб ўтирди ва беихтиёр устунга суянди. У одатига кўра қисқа соқолини бармоқлари орасига олиб силаб ўтирар экан, ташвишли хаёлларга берилди. Қариянинг хотини ўғлининг сафар хуржунидан битта арпа нони ва бир бурда зоғора нон, бир сиқим тутқоқи, ёнғоқ мағзи олиб, дастурхонга, ота-ўғилнинг олдига қўйди.

- Бу ерга бекорга келдинг, - деди қария фақат хотини эшитадиган қилиб пичирлаганча.

Қариянинг сўзларини эшитгач, бўғзида тугун – аламини зўрға тутиб ўтирган хотиннинг дарди қайта янгиланди. У ичи-ичидан отилиб келаётган йиғини ортиқ тутиб тура олмади ва тез-тез оқ рўмоли учи билан кўз ёшларини арта кетди.

- Она, йўл бўйи йиғлаб келганингиз каммиди? – Мирзо онасини тинчлантирмоқчи бўлиб деди.

- Эшитдингми, отанг нима деди? Мен бу ерга бекорга келибман, бекорга! – она ортиқ ўзини тута олмади ва қарияга юз ўгириб, юрагини қийнаб ётган тугунни ечиб ташлади: - Мирзожон ҳали ёш, аскарликка олмайди, дегандингиз. Энди мени тинчлантирмоқчи бўляпсиз! Сизнинг парво қилмаслигингиз боис боламини аскарликка олиб кетишяпти. Ноҳиянинг каттадан кичигигача сизни танишади. Бир марта олдиларига кириб, тушунтирганингизда, манови чой қайнатиш вазифангиздан олиб ташлашармиди. Расулжонимни олиб кетишганига ҳали икки йил ўтган эмас. Тўрт ойдан бери ундан хат-хабар йўқ. Менга бу қора кун озмиди, энди бу болажонимни ҳам ўт ичига олиб кетишяпти. Урушаётган ўша катталарнинг наҳот фарзандлари бўлмаса? Оҳ, дардимни кимга айтайин? Яна менга бекорга келдинг, дейсиз!..

Қария хотинининг одатини яхши биларди. Агар ҳозир унга бирон нима деса, қиё-мат қойим бўлади. Бор овози билан дод солиб, соч-бетини юлишдан тоймаслиги ҳам ҳеч гап эмас эди. Қария хотини юрагини бўшатиши, бироз таскин топиши учун индамасдан тураверди.

- Уч ҳафтадан буён бирон марта уйингизга бош суқмадингиз, борганингизда қандай яшаётганимизни кўрардингиз. Сизга чойхона, ҳа-ҳа-ҳа, кўнгил очиш бўлса бўлгани.

Бошқаларнинг, етти ёт бегоналарнинг хизматини қилсангиз бўлди! Икки набирангиз зор-зор йиғлагани-йиғлаган, ўтган кеча ҳар иккаласини иситма олиб, улардан ажралишимга...

- Она! – Мирзо онасининг енги учидан тортиб, норози бош чайқади.

- Назокат ва Нозим?! – Қария бир учиб тушдию, лекин тезда ўзини қўлга олди.

- Ҳеч гап эмас, озгина иссиқ чиқаришди, Бугун, Худога шукр, бутунлай ўзларига келишди, - деди Мирзо отасини тинчлантирмоқчи бўлиб.

Чойхона уларнинг қишлоғидан ўн-ўн ики фарсангча нарида эди. Қария чойхоначилик қилиб юрган бу пайтлар тез-тез уйига бориб турар, йиқилган-синган жойларни тузатар, тирикчиликнинг барча оғирликларини иложича борича удаларди. Хотинининг ҳозирги таънаси ўринсиз эди.

Бир ҳафтадан буён қариянинг таъби тирриқ, қўли ишга бормасди. Ҳатто уч-тўрт кун чойхонанинг бир бурчагида терга ботиб, оғриб ётди. Лекин йўловчи ҳамқишлоқларидан бу ҳақда уйидагиларга ҳеч нарса демасликларини илтижо қилди. «Озгина шамолла-дим, иншооллох, бир-икки кунда тузалиб кетаман», дерди у.

- Бирон бегона одам эшитса, биллоҳи азим ишонмайди. Боласини аскарликка олиб

кетишадию, бу кишининг хабарлари йўқ, - қариянинг хотини атрофдагиларга аҳамият бермасдан сўзида давом этарди. - Намунча пешонам шўр бўлмаса, мени кўриб қовоғидан қор-ёмғир ёғиляпти. Бекор келибман, ёмон иш қилибман! Қани бир атрофингга бок, аскар-болаларнинг ортидан отаси, қариндош-уруғлари келишган. Агар мен келмаганимда, сиз ҳам шу қуриб кетгур чойхонада бўлмаганингизда, ғариб боламнинг ҳоли не кечарди? Худди кимсасиз етимлардек аскарликка кетарди. Ўғли урушга кетяптию, отаси беҳабар! Вой дариғ, хаёт деганлари шу бўлса...

- Она, пастроқ гапиринг! Ҳамма бизга қараб турибди, - Мирзо онасига юз ўгириб илтижоли деди.

- Бир неча кун тобим бўлмади. Ҳаво совуб, қаттиқ шамолладимми, бора олмадим! – қария шундай дея ўрнидан туриб чала ёнган лахчани ўчоқнинг ўртасига итарди.

Одамлар кечки овқатни ейишгач, ҳар ер-ҳар ерда қур олиб суҳбатлашишга тушишди. Лекин кўпчилик ғамгин, юз-кўзлардан ташвиш ёғилар, бош-кети йўқ хаёлларга асир бўлганча жимгина ўтирарди. Комиссар Морозов бир парча қоғозга тамаки ўраб, ўчоқ олдига келди ва кип-қизил лахчани оловолгич билан кўтариб кўлидагини ёндирганча ташқарига йўналди.

Қария тун узунлигини ҳисобга олиб печкага иккита чала ёнган катта ўтин ва ҳали яхши қуримаган, тарвақайлаган дарахт илдизини ташлади, у ўтнинг ўчиб қолмасдан ловуллаб ёниб туришини, мусофирларнинг қийналмасликларини ўйларди. Чунки йўловчиларнинг кўплари сахаргача ўтирган жойларида кўз юмиб, тонг оттиришарди. Қария товукхонасидан хабар олиб келди ва бир неча дона ўтинни ўчоқ олдига қўйиб, хотини ва ўғлининг ёнига ўтирди. Чойхонага ташқаридан шамолнинг ғувиллагани эшитиларди.

- Мирзо, кел, сен ҳам чўзил. Эртага олис йўлга чиқасан, - қария бу гапни айтиб, ўғлининг бошини тиззасига қўйди ва хотини икков устунга суяниб, ҳар иккови ҳам ташвиш тўла ўйлар оғушида ғанабга кетишди...

...Ғуриллаган баланд овоз ва ўта яқин келиб қолган учоқ қариянинг ўтган хотиралардан халос қилди. Қараса, икки қанотли яшил учоқ салгина тепароқда қор босган қоя ва баландликларга суркалиб ўтаётгандек қанотларини гоҳ эгиб, гоҳ тўғриланганча ноҳия томон учиб борарди.

Қария борган сари вужудида жонини узиб олгудайин чарчоқ кучаяётганини сизди. Энди нафас олиши оғирлашиб, оёқларидан мадор қочиб қийнаётганди. У аёз еган қаттиқ қор устида битта-битта қадам босар экан, эринибгина юқориларди. Этик пошналари уни сирғанишдан қанчалик асрамасин, қария қорга ўтириб, эҳтиёт - шарт, дея қўйнидаги махсус тайёрлаб қўйган икки арғамчини олиб, этигининг тагчармига тугун қилиб боғлади ва озгина нафас ростлагач, яна йўлга тушди. У тезроқ текисроқ йўл топиб, узилган хаёл ипини қайтадан боғлашни, шу тарика олис ва оғир йўлни қисқартириб, озгина бўлсада чарчок юкини енгиллаштиришни истарди.

Ана қария юзини чап елкаси томон буриб, устма-уст икки-уч марта бошини тебратди-да, яна олдинги хаёлларга ғарқ бўлди...

... Ҳали тонг кўзлари очилмаган эди, қария тўртта товук сўйиб, хотини икков аскар йигитлар учун иссиқ овқат пиширишди.

Комиссар Морозов кеч кираётганда қарияга эрта тонг оқармасдан йўлга тушишларини айтганди. Ана шунинг учун ҳам қария иккита товукни тез-тез бўлаклаб, олтита ёғоч товоққа солди ва устидан шўрва сувидан солиб, одамлар олдига қўйиб чиқди. Қолган шўрвани сопол

косаларга қуйиб Морозов ва милисага берди. Бошқа товоқчага ўзи, хотини ва ўғли учун шўрва қуйиб, нонушта қилишди. Одамлар қотган нонни шўрвага бўктириб еб, қария ва унинг ўғли ҳақиға дуои хайр қилишди. Қария одамлар ўзининг жиндеккина илтифотини қадрлаб, ўзи ва оиласи ҳақиға яхши ниятлар қилишганидан, шукр айлаб, миннатдорчилик билдиришганидан севинарди.

Морозов эшик олдиға келиб жарангли овозда аскарларға ташқарига чиқиб, саф тортишни буюрди. Қария қолган битта товуқни иккита арпа нон орасига қўйиб, ўғлининг сафархалтасига солди ва Мирзоға бошдан-оёқ ичи ачишиб тикилди. Мирзо отасининг нигоҳидан нима демоқчилигини сезиб, деди:

- Ота, ҳеч ташвиш тортманг, оёғим иссиқ, пайпоғим ҳам бор. Тўнимнинг пахтаси қалин.

- Хуржунни қўй. Ўзим оламан. Сен шерикларинг билан бирға ташқари чиқ! – қария хуржунни кўтариб оғирлигини чамалади ва сўнг хотинига кўз қири билан қаради.

Қариянинг хотини устунға манглайини босганча ҳиқиллаб йиғларди. Аскар йигитлар қаторлашиб чойхона саҳниға чиқишди, уларнинг ортидан кузатувчилар шошганларича хуржун ва юкхалталарни кўтариб ташқарига йўналишди. Қария ўчоқ олдида турган новча, ориқ кишини олдиға чақириб, ундан то қайтиб келгунича чойхонаға қараб туришни илтимос қилди. Қариянинг эски ошнаси бўлган бу йўловчи доvon йўли очилганича бир неча кундан буён чойхонада қолганди. Ҳозир ундан бошқа бирон ишонарли одам йўқ эди. Сўнгра қария хотини томон юз бурди:

- Ҳаял ўтмай Нодир келиб қолади. Бўлди, йиғининг фойдаси йўқ. Қулоқ сол, онаси! Нодир мени кўрмасдан кетмайди. Сен унға мени Мирзони Душанбеға олиб кетди, дегин. ((Қария одатға кўра Сталинобод демасдан, фақатнинг шаҳарнинг олдинги номини айтарди). Кейин у билан уйға кетгин! Эшитдингми, яна бир ўзинг, ёлғиз кетмагин! – қария юмшоқкина, юракдан ачинганча хотиниға гапини айтдию, «ё пирим» деганча хуржунни елкасига олди.

- Йўлпули бериш эсингиздан чиқмасин! – қариянинг хотини йиғламсираганча эшик томонға қараб бақирди. – Насихат қилинг, ўқдан, милтиқ оғзидан узоқроқ юрсин, насихат қилинг. Ох, гўр оғзига етган бошим, қора кунларға қолган бошим!

Аскар йигитлар чойхонадан ташқарида, икки йўл туташган ерда аллақачон саф тортишган эди. Тонг отиб, атроф ёришганди. Комиссар Морозов аскар йигитларни диққат билан кўздан кечирди ва бу ердан Душанбеға етганча аскарлик интизомиға риоя қилиб боришларини қаттиқ тайинлади. Шу дам катта йўлдан уч отлик ўтиб кетди ва қария «қандай яхши, улар йўлни очиб боришади», дея кўнглидан ўтказди.

Ҳамма йўлга тушди. Қария хуржунни кўтариб, чап елкасига айри қилиб ташлади ва бошқалардан ўтиб кетиш ниятида тезлашганда, қўққисдан хотинининг даҳшатли ноласи қулоғига чалинди. У ортиға ўгирилиб хотини Мирзоға осилганча йиғлаётганини, бир неча киши унинг қўлларини ўғлининг бўйнидан ажратишға зўр бериб уринаётганини кўрди. Қария бирданиға қаттиқ бир нарсаға тўкнагандай жойида тўхтади. У бир неча сония хотинининг бечора ҳолиға қараб туриб, унға раҳми келганидан, ичида бир нима узилгандайин бўлди.

Қариянинг бошида шу кун, шу соатгача одам бу дунёға фақатгина ғам-ташвиш кўриш учун келади деган ўй айланарди. Ҳатто катта қўшинларнинг бошлиғи, бойлиги ошиб-тошган одамлар, шоҳ ва вазирнинг ҳам бирон алами, ғами бор. Ҳар бир киши ҳаётнинг энг қийин ғам-андуҳларига тайёр бўлиши зарур. Чунки худди сув ва ҳаво каби ғам, ташвиш, ҳаёт ташвишлари ҳам одамларға баравар тақсимлаб бериларкан. Инсон ҳар нафас олганда у билан бирға дарду ғамни ичига ютаркан, чунки азалдан инсон лойи ана шундан қорилган. Шундай

экан, одамларнинг нола-фиғон чекишлари, беҳуда ғам тортишларининг маъноси не?

Лекин ҳозир қария хотинининг ҳолатини ҳис қилган ҳолда лабини қаттиқ тишлади. У бу аскар йигитларнинг ҳаммаси хатар пурқаб турган ўлим оғзига боришларини, улар қаторида жигари ҳам борлигини яхши биларди. Деярли ҳар ҳафта қишлоғига ёки қўшни қишлоқларга жангчилардан қорахат ё бирон нохуш хабар келарди. Миясини ғижимлаган бу ўй бирданига унинг қон босимини ошириб юборди. Ахир унинг умр бўйи топган бойлиги икки ўғли эди. Ҳозир ҳар икки ўғли жангда, ўт ичида. «Худонинг ўзи асрасин», - пичирлади қария ва дардли оҳ тортди. Йўқ, ғам-андух, ҳаёт ташвишлари азалдан одамлар орасида барабар тақсимланмаган. Ҳа, кимга кўпроқ, кимгадир камроқ. Ҳар ҳолда ғамнинг каттаси ҳам ғам, кичиги ҳам ғам. Ҳар ким вақт-соати билан ўзининг бахти, амалидан кўради. Не илож, бугун ҳамманинг бошига қийинчилик келган. Сабр қилишинг, тоқат қилишинг керак, тоқат!

Қария хаёлга берилар экан, яна олдинги фикрида устивор қолмоқчи бўлди ва ҳатто ўзини бироз енгил ҳис қилди. У ҳали кўзини ердан узмаган эди, ортдан комиссар Морозовнинг жаранглаган овози эшитилди:

- Ризо бобо, ортда қолманг! Кеч бўлди!

Йўлда борар экан, хотинининг ноласи анчагача қулоқлари остида эшитилиб турди. У чап қўли билан хуржуннинг тагидан қаттиқ ушлаб, ўраб-чирмаб келаётган хаёллар тизгинида бир зайлда қадам босарди. Қариянинг ортидан келаётган ўрта бўйли, шопмўйлов милиса чакқон қадам ташлаганча унга етиб олди. Қария тепалик устига чиқиб, аскар йигитлар ва кузатувчилар ортидан комиссар Морозов келаётганини кўрди. Қария ва Морозов орасидаги масофа чўзилиб кетганди, чунки қатор-қатор тизилиб келаётган одамлар қалин қор босган тор йўлдан қийналиб келишаётганди.

Тунда, соат ўнга яқин, ҳаммалари чарчаган, ҳолсизланганча Душанбе вокзали саҳнига кириб боришди. Вокзалда одам кўп, шовқинга тўла эди. Одамларнинг ғулғуласи орасидан гоҳ аёллар ва болаларнинг йиғи товушлари эшитиларди. Қария хуржунни елкасидан олиб, ерга ўтирди ва вокзал биносига суянганча атрофга диққат билан кўз югуртирди. Ҳар ер-ҳар ерда аскар йигитлар саф тортишган, ҳарбий кийимдаги кишилар уларнинг атрофида бирин-кетин қадам ташлаб боришарди. Унинг назарида ҳамманинг оромю тоқати йўқдек эди. Қария бир зум хаёлга берилди ва бирданига кўз ўнгида катта ўғли Расул пайдо бўлди. У ҳам анови ҳарбийлар каби қўлида милтиқ, шошганча орқа-олдинга юрмоқда эди. Ана яна унинг кўз ўнгида чанг ва тутун босган чўл кўринди. Чўл ўртасида елкасига милтиқ осган ўғли бир ўзи, ёлғиз турарди. Бирдан шамол туриб чанг-тўзон уни кўздан йўқотди. «Ё Худои таоло, ҳар икки ўғлимни ўз паноҳингда асра. Улар бу ҳаётда нимани кўришибди,» - қария дард ва алам ичида ўзига ўзи гапирарди. Поезднинг чўзиқ чинқириғи қарияни ўзига келтирди.

- Ризо бобо, Ризо бобо! - паст бўйли, узун соқолли киши унинг олдида чопиб келди. – Ҳозир поездга ўтиришади. Мирзо сизни изляпти.

Қария шошганича ўрnidан туриб, хуржунни елкасига ташладида, соқоли узун кишининг ортидан жўнади. Аскарлар аллақачон саф тортишган, уларнинг қаршисида Морозов ва яна бир ҳарбий тик туришганча нималардир дейишаётганди. Ниҳоят Морозов аскар йигитлар рўйхатини ҳарбийнинг қўлига бердида, ҳаммага қатъий ва хотиржам мурожаат этди:

- Болалар, вақт оз қолди! Хайрлашинглар ва тезда поездга чиқинглар! Э-ҳе, ана бошланди, сабр қилинлар! – Морозов олдинга икки-уч қадам ташлади-да, овози борича бақирди. – Акалар, боболар, додлаб, бақириб-чақирманглар, шовқин солманглар! Ташқари совуқ, тезроқ хайрлашинглар, тезроқ!

Қария хуржунни ерга топишга вақт тополмади. Мирзо хайрлашиш учун отасини каттиқ бағрига босди. Атрофни бирданига ғовур-ғувур, йиғи-сиғи, дод-фиғон овози тутиб кетди. Узоқ-яқиндан «поездга чиқинглар», «хайрлашиш тамом», «Э, вой олиб кетишяпти», деган овозлар гоҳ пастлашиб, яна баландлашарди. Қария хуржунни оёқлари орасига қўйиб, ўғлининг юз-кўзидан ўпди ва унинг ёш тўла кўзларини кўриб, юраги гурсиллади.

- Эркак дегани кўз ёш қилмайди! Бу кўпга келган тўй, болам! Иншооллоҳ, сизлар у ерга етиб борганларингча, уруш тамом бўлади. Ўзингни тут, болам, хушёр бўл! Шерикларингдан узоқлашма!

Қария ўғлига яна пича насиҳат этишни, кўнглини кўтаришни истарди, лекин бутун вужудини ниҳоятда оғир ва изтиробли ҳиссиёт камраб олган, ичи тўлиб келаётганди. Шунча ўзини тутишга уринмасин, лекин қўлидан келмади, беихтиёр кўзлари ёшга тўлди. У ўғлининг кўнгли ёмон бўлишидан кўрқиб, озгин, ғадур-будур кафти билан тезда кўз ёшини артиб олди.

- Ризо бобо, кўнглинг тўқ бўлсин, Мирзо шерикларисиз урушга бормайди! Аввал уч-тўрт ой машқ қилишади, жанг қилишни ўрганишади. Ўрганишгач, кейин урушгани боришади, - ҳалиги шопмўйлов милиса қариянинг олдига келиб кўнглини кўтара бошлади, - Ризо бобо, кел, хайрухуш қилгину йигитга жавоб бергин! Тезроқ вагонга чиқиб, қулайроқ жой эгалласин.

Одамлар тўрт тарафдан ота-ўғилни елкалари билан уриб, суриб-итариб, шошганча вагонлар томон чопишарди. Бир бурчакдан кимнингдир додлагани эшитилди: «Ҳой одамлар, халтамни ўғирлашди!» Овоз тобора баландлашарди. Қария тўнининг қўйнидан бир неча дона қоғоз пул чиқариб, ўғлининг қўлига тутқазди-да, эгилиб оёқлари остидаги хуржунни олиб, Мирзонинг елкасига ташлади.

- Хайр, сени Худонинг паноҳига топширдим! Агар уруш... урушга олиб кетишса, иложини қилиб акангни топ. – Қария овози бурро чиқиши учун икки-уч марта томоғини қоқиб йўталди. - Сўраб-суриштир, нима қилсангда, акангни топгин! Ўғлим, хушёр бўл! Ўзингни йўқотмагин...

Поезд узундан-узоқ ҳуштак чалиб, бирдан силкиниб кетди-да, сўнгра аста-секин ҳаракатга тушиб, олдинга юрди. Қария одамлар тўдаси орасида ва аёлларнинг нола-фиғонларига чидаёлмайин ўзини йўқотишига оз қолди. У не азобда одамлар орасидан чиқиб олди ва орқама-кетин ўтиб бораётган вагонларга гарангсираган ҳолда алланечук бир бепарво қараб тураверди. Охирги вагон ўтиб кетганидан сўнг бирданига миясига бир фикр келди ва ўз-ўзидан қойинди: «Нега унга акасини кўргани заҳоти тезда хат ёзгин деб айтмадим. Бутун йўл бўйи бошимдан нари кетмаган бу гапни нега унутдим?» У паришонхотирлигича шериклари билан вокзал саҳнидан чиқиб кетди.

Қария Шохмансур бозорида тунаб, тонггача ухламай чиқди. Минг бир кўркинчли ўй-хаёл худди вокзал саҳнида кўрган ўша вагонлар каби устма-уст бостириб келарди. У сахарга яқин ўзида бир оғирлик, қарахтлик ҳис қилди. Туриб-туриб бу ҳолатидан асабийлашди, ахир мана шундай латтадай бўшашиб кетаверса, олис йўлни қандай босиб ўтади, уйига қандай қайтиб боради. Олдинда қалин қор босган, қадам босиш қийин узундан-узоқ йўл турибди.

Нонушта қилиб олгач, қария эски таниши бўлган овчининг олдига борди. Пороҳ ва сочма ўқ топгач, шериклари билан йўлга чиқди...

... Қариянинг кўзи бирдан какликлар тўдасига тушди. Қушлар дарахт шохларидан энгилгина учиб, пастқамликка тушишди ва қор устида хиромон юрганча қария томон кела бошлашди. Қария тезда қари арча ортига ўтди ва милтиғининг милидан яккаотар ўқни олиб, ўрнига сочма ўқ жойлади. Лекин у бу ерга тоғ эчкисини овлаш учун келгани, ўқ овозини

эшитган хайвонлар узоқ-узоқларга қочиб кетишларини ўйлаб отсамми ё отмасам, дея иккиланарди. «Бордию кун бўйи бирон ўлжа учрамаса-чи? Эчкилар қиш келиши билан баланд-баланд қояларга чиқиб кетишади, ўнгирилару ғорларда қишлашади. Ҳозир ўлжанинг ўзи оёқлари билан олдимга келиб турганда нега энди тайёргина овдан юз ўгираман? Агар икки-учта каклик овлаб олсам, яхши бўларди. Овнинг қондаси шундай: қаршингдан чиқиб қолган тайёр ўлжани қўлдан чиқарсанг, кейин Худо билади, овинг бароридан келадими-йўқми? Кел, таваккал қиламан.»

Қария милтиғининг милини какликлар томон тўғрилади ва уларнинг пастқамликдан тепалик устига чиқишини, иложи борича яқинроқ келишини кутди. У эҳтимолга қарши рўмолчаси билан нишонга олувчи сувланган кўзини артди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан бир нечта каклик қария тахмин қилган ерга учиб чиқди. У «ё мадаккор» дея пичирлаганча какликларни нишонга олди ва қушлар бир ерга тўпланганлари заҳоти тепкини босдида, тезда ўрнидан туриб тепалик томон югурди. Қария тўрт тарафга ҳарисона кўз югуртириб, қон изини излади, тепа устини синчиклаб қараб чиқди, лекин ўқнинг нишонга текканини тасдиқловчи бирон-бир белги топа олмади. У анчагача турган жойида ноиложликдан маъюс тураверди ва ичида ўзидан қаттиқ койинди. У ўзидан анчагина четда ва баландда турган азим чўққиларга кўз ташлади. Қария ҳар гал овини ўша ерда қўлга киритарди.

У ҳар гал тоғлар ва овни соғинса, беихтиёр ана шу тик қоялар ва азим чўққилар кўз ўнгидан ўтарди. Чунки у чойхонага ишга келгач, маҳаллий овчилардан бирининг йўл кўрсатиши ва маслаҳати билан ўша ерга чиқиб, қуруқ қайтмаганди. Аслида кўпни кўрган овчи ҳеч қачон «мана бугун овим бароридан келади ва уйга қуруқ қўл билан қайтмайман», дея ўзига ишонмайди. Чунки аслида овчиларнинг иши ўнгидан келган пайтларга кўра, бунинг тескариси бўладиган дамлар кўпроқ. Лекин қария мана шу овлоққа келишини ҳар доим яхшилик аломати деб билади ва у ердан озгина ризқ, ўлжа топиб кетишига ҳам ишонарди. Ҳозир жисму жонида озгина қувват, мадори бор экан, ана шу баланд, лекин ўзи забт этган тоғлардан ризқини топишдан умид узмасди.

Қария ана шу умидда олдинги овлоққа узоқ тикилдида, беҳуда ўқ отганлиги, қўлидан ҳеч нарса келмаганлигидан қаттиқ алами келди. Ўқ овози эчкиларни тоғнинг нариги томонига, янада баландроқ қояларга қочириб юборгани турган гап. Қариянинг назарида қояли камардан ўтиб, эчкилар кетган томонга бориш жуда қийин ва хатарли эди. Шу лаҳза негалигини билмайди, чойхона ва ўзининг йўлига кўзини тўрт қилиб ўтирган оч мусофирлар эсига тушди. Қария чакмони этагининг икки четини орқасига буклаб, қор устига ўтирди ва атрофга хаёлчан боқди. У овнинг барор олиши йўлини изларди.

Қуёш тарқалиб бораётган булутлар орасидан у ер-бу ерда юз кўрсатиб, кунгай қоя ва чўққиларни сариқ рангга бўяётганди. Ўша овлоқ томондан учиб келган бургут оғир-оғир қанот қоқиб, қариянинг устидан чалгина четроқдан ўтиб кетди. Қария милтиққа биротар ўқ жойлаб, ўрнидан турди ва яна қорамтир, баланд чўққилар томон йўл олди. У ҳали ўн-ўн беш қадам юрмасдан қулоғига таниш учоқнинг овози эшитилди. Учоқ қария-дан анча пастда, унча баланд бўлмаган адир устидан ўтиб, титраб-силтаниб учиб борарди. Қариянинг назарида учоқнинг учиши қалдирғочнинг парвозига ўхшаб кетди, у қаттиқ шамолга қарши қанот қоқиб учади, шамол уни гоҳ орқага суриб, гоҳ баланд кўтариб, пастга тушириб ўйнарди. Орадан бир лаҳза ўтдими-йўқми, учоқнинг овози ўзгариб, устма-уст икки-уч марта моторининг тақиллаган товуши эшитилди. Ногаҳон учоқ у томон-бу томонига қияланиб, пастга қулади ва тизма тоғлар этагига бориб тушди. Қария тепадан туриб учоқнинг учи қорга қадалганини, орқа томони кўтарилганча пастқамликда ағдарилганини, сурилиб-сурилиб

пастликка сирганиб, катта тош ортига урилганини кўрди.

Қария бу манзарага худди туш кўраётгандайин, хаёл сураётгандайин қарар ва нима қилишини билмасди. Агар шу дам учокнинг ингичка тутуни осмонга кўтарилмаганда эди, қария яна қанчагача қотириб қўйилган хайкал сингари турган ерида қараб тураверарди. Ана ўша теракка ўхшаган ингичка тутун уни қаттиқ хаяжонга келтирди ва қария бирданига пастга қараб югурди. Лекин ҳаял ўтмасдан кимдир унинг икки оёғидан олиб ердан кўтаргандайин орқаси билан қорга йиқилди. Агар қор остидан туртиб чиққан қиррали тошни кўриб абжирлик билан ўзини четга олмаганда, унга урилиб жар қаърига отилиши мумкин эди. У «ё пирим» дебон эҳтиёт бўлганча ўрнидан турди, қўлидан учиб кетишига оз қолган милтиқни яна елкасига осдида, йўлида давом этди. У иложи борица тезроқ фалокат юз берган ерга етиб боришни истарди. Энди тепадан туриб хавфсизроқ ва яқинроқ йўлни аниқлаб, тезда чакмони этагининг ҳар икки четини ортига тўрт буклаб, устига ўтирди. Чакмоннинг учини оёқлари орасидан ўтказиб, бор кучини тўплаб ушлади. Тезроқ пастга тушиш учун сирганиб-сирганиб қияликка яқинлашди.

Қария фалокат юз берган ерга етиб келганда, учокнинг синган кўкиш чап қаноти ва думи пастқамликнинг ҳар томонида сочилиб ётганини кўрди. Учокнинг олд қисмидан ҳалиги тераксимон тутун ўрнига ҳовурга ўхшаш оқиш тутун ўралиб-ўралиб баландга ўрлаётганди. Учок чўзиқ катта тош ортида бир томонлама ётар, унинг ҳар икки ўнг қаноти баланд турарди. «Ё товба, лучуки* кўринмайди», - кўнглидан ўтказди қария ва хавотирланганча учокқа яқинлашиб, унинг синган думи ортидан ўтар экан, харсангдан пастроқда қўл-оёқлари икки томонга чўзилган, чалқанча ётган одамни кўрди. Қария тезда унинг олдига борди ва қўлини қорни тагидан ўтказиб, қимирламай ётган гавдани оҳиста ағдарди.

Қария ётган одамнинг чехрасини кўриши биланоқ бир учиб тушди-да, «аҳ» деганча ўзини орқага ташлади. Унинг олдида ётган одам обком қотиби Шоҳин Низом эди. У бетлари қон, тилинган, хушсиз ётарди. Қария аввалига бир титраб кетди-да, сўнг милтиғини елкасидан олиб бир четга қўйиб, чўккалади ва шошганча қотибнинг оқ чармли пўстинининг тугмаларини ечди, унинг кўкрагига қулоқ тутди. Унинг тирик эканлигига ишонч ҳосил қилгач, тезда ўрнидан туриб, анчагина наридан Шоҳин Низомнинг қоракўл терисидан тикилган телпагини топиб келиб, бошига кийдириб қўйди. Қотиб ҳалигача кўз очмасдан ётарди. Қария унинг устига эгилиб, зўрға эшитилаётган бўғиқ овозда «Шоҳин, ҳой, Шоҳин» дея қўлларини силади.

Орадан пича вақт ўтгач Шоҳин бироз ўзига келиб, кўзларини ярим очди. У бошида бир киши турганини элас-элас кўриб, ҳолсизгина жилмайди, қийналганча оғиз очди:

- Петя, сен тир...

Қария унинг гапининг давомини эшитмасдан қулоғига оғзини яқин олиб бориб, юмшоққина, меҳрибонлик билан деди:

- Шоҳин, хушингни йиғ. Мени танимадингми? Бу мен. Мен... Ризо! Танидингми? Ризо.

Шоҳин Низом қийналганча киприк қоқиб, нимадир демоқчи бўлди, лекин кучи етмади.

Ўша лаҳза қариянинг қарахт, ҳеч нарсани қабул қилмаётган миясига нимадир урилгандай бўлдию, у ўзига келиб, эпчиллик билан ўрнидан турди ва Шоҳин Низомнинг чехрасидаги маънони укқандек атрофни чўчиб кўздан кечирди. «Эҳ, Петя дегани яна ўша лучук бўлмасин. О, бу жонворни ўша лучуки бу ерга ҳайдаб келгандирда», - қария кўнглидан ўтказди.

- Ҳозир, иним, ҳозир. Хавотир бўлма, лучук деганингни топаман. Иншооллох, шу атрофда, бирон ерда соғ-саломат ётгандир, - Шоҳин Низом эшитсин, дея қария овозини баландлатди.

Қария учувчи не ҳолда бўлса, деган ўйда учоқ томон шошди. Пастдан, қария турган ердан харсанг устида бир томонлама ётган учоқнинг ҳар икки ўриндиғини кўриш мумкин эди. Аммо учоқнинг олдинги қисми харсангга ёпишгандайин яқин турар ва қария ана шунинг учун ҳам учувчининг пастга тушганини кўрмай қолган бўлиши мумкинлигини ўйларди. Учувчининг белидан юкориси учоқдан чиқиб тургани кўринди, у катта тош устида юз босгандайин ётарди. Кўзойнагининг чап томони синган, тошга ёпишган юзидан ариқчадек оққан қон пастга тушиб қотиб қолганди. Қария унинг устига эгилиб, авзоини кўргач, аллақачон ҳалок бўлганига ишонди. Бир зумда унинг бошидан минг бир ўй-хаёл, тахмин ва гумон ўтди. «Бу қандай фалокат, бу қандай қаттиқ кун. Нима қилсин? Биттаси ***Лучук – лётчик. яъни учувчи, демоқчи**

ўлган, иккинчиси тирик... Ахир ўликни тирикнинг олдига олиб бориш яхши эмас... Лекин жасадни бу ерда қолдириб кетиб ҳам бўлмайди. Тунда йиртқичлар уни тилкалаб ташлашади. Нима қилсин, нима? Бунинг чораси битта – тирик одамни иложи борича тезроқ даштга етказиш керак. Ҳа, мана шундай, иним».

Қуёш булутлар карвони орасидан нур сочаётган бўлсада, аммо ёқимсиз совуқ шамол бетни чимчилаб-чимчилаб ўтарди. Булут тўдалари орасидан кўм-кўк осмон худди соф, зилол сувли ҳовузлар каби кўзга ташланарди. Қуёшнинг нур сочиб туриши, ҳавонинг юмшаши қариянинг айни кўнглидагидек эди. Чунки қорнинг устки қатлами бироз эриган. ва бу ердан пастга тушиш учун қулай шароит яралган эди.

Энди қария учоқни итариб, харсангнинг ёнига тираб қўйишни, учувчи олдинги ўтирган ерида осмонга қараб ётишини ўйлаб ишга киришди. У шундай қилди ҳам. Аранг ёнбош ётган учоқни озгина итарганди, унинг қорни ерга тегди ва ўнг қаноти иккинчи томонига ётиб қолишига қўймади. Қария тезгина учоқ устига чиқиб, камаридан тешасини олдида, ўртадаги деворчани синдириб, икки ўриндиқни бирлаштирди. Жасадни авайлаб орқаси билан ётқиздида, учоқнинг синган қаноти бўлагини олиб, учувчининг устини ёпди. Эҳтиёт юзасидан харсанг ёнидаги иккита кичикроқ тошни тешаси билан кўчириб олди. Бу тошларни учувчининг устини ёпиб турган қанот синиғи устига қўйди. «Яхши бўлди, эртагача тинч ётади. Шўрлик лучук, бунинг ҳам хотини, болалари, ота-онаси бордир. Бизнинг ҳаммамиз урушнинг ёқасидан оламиз. Лекин булар куппа-кундузи, тинчгина ерда, урушдан қанча узоқда жабрланишди. Лекин бу воқеа ҳам урушнинг касофати бўлиши ажаб эмас. Эҳ, ҳардамхаёл, хўп сафсата сўқиш вақтини топдинг-да», - қария ичида ўзини койиди. У Шоҳин Низомни қандай қилса озор бермасдан чойхонага етказиб боришни ўйлай бошлади.

Қария обком котибининг ҳолидан хабар олгач, икки қалин арча шохини қирқиб, одам бўйи узунлигида иккита чанасимон тортмаёғоч ясади. Заранг ва арчанинг ингичка шохларини тортмаёғоч устига қатор қилганча зичлаб териб, арғамчилардан бири билан ўртасидан қаттиқ тортиб боғлади. Учоқ қанотининг синган бўлагини чана бўйига мувофиқ қилиб устига қўйди-да, иккинчи арғамчи билан қимирламайдиган қилиб боғлади. Арғамчининг ортиқча учини қирқиб олиб, тортмоқ ясади.

Чана Шоҳин Низомнинг ёнида эгар-жабдуқланган отдек «қамчилашга» маҳталдек турарди. Қария унинг устига энгашиб, ҳушига келтирмоқчи бўлди, лекин Шоҳин Низом кўзларини катта очганча унга ҳайрат билан тикилди:

- Бу сенмисан, Ризо?

-Ҳа, менман, Шоҳин, мен. Яхшиям ўзингга келдинг, - қариянинг оёқ-қўли қалтираб,

титроқ қўллари билан пўстин тугмаларини ўтказдида, Шоҳин Низомдан кўзларини олиб кочди.

- Буни кўр-а... келиб-келиб қаерларда, яна қандай аҳволда учрашдик, - Шоҳин Низомнинг сўзлари узилиб-узилиб чиқсада, лекин эшитса бўларди.

- Тўғри айтасан, бу фалокатга қаердан йўлиқдинг, иним, Бирон еринг майиб бўлмагандир? – қария бу гал ҳам унинг юзига қарамасдан гапирди.

- Сен қаердан хабар топдинг? – Шоҳин Низом лабини тишлаб дардли, чуқур нафас олди.

- Мен ҳов анови, юқорида... бирон еринг жароҳатланган эмасми?

- Теша чопгандаги овоз мени ўзимга келтирди. Ўнг оёғимнинг тиззадан пасти ёндираётгандай. Омбур билан бураб-бураб олаётганга ўхшайди, - Шоҳин Низом лабини тишлаганча қария томон мадад сўрагандай термулди.

Қария Шоҳин Низомнинг нигоҳидан маъно ўқиди – унинг азоби қаттиқ, тоқат қилиб бўлмас оғриққа тишини тишига қўйиб чидаётганди. Уни иложи борича тезроқ пастликка олиб тушиши ва дардига дармон излаши зарур эди.

- Бу чана бўйинга мос, иним. Қани қўлингни бер, ўтира оласанми? Ё пирим! – қария обком котибининг қўлидан тутиб, авайлаганча ўрнидан ярим қўзғатиб, чанага ўтказди.

Шоҳин Низом жони узилгандайин оҳ тортиб, оқ намат этигига қўл чўзди.

- Ризо, оёғим синганга ўхшайди. Аъзои баданим шишиб кетгандайин.

- Осон бўлади, деб ўйлагандингми? Осмондан учиб келиб, ерга уриласану бирон еринг оғримас эканми? Ҳалиям толеинг баланд экан, иним, бўлмаса... - қариянинг учувчининг ўлганини айтиб юборишига оз қолди. Лекин вақтида тил тишлашга улгурди.

Шоҳин Низом қийналганча юзини ортга буриб йиқилган учоққа аламли назар ташлади-да, хавотирлангача қариядан сўради:

- Петя... учувчи қандай бўлса? Ризо, ундан хабар олдингми? Тезроқ баландга чиқиб, уни топ!

Қария ҳозир учувчининг ўлими ҳақида унга айтмаслик қарорига келди.

- Лучукнинг аҳволи оғирроқ бўлгани учун бир шеригим билан олдинроқ жўнатиб юбордим. Кел, тирсагинга таяниб, чанага чиққин, мен пастдан аста оёқларингни кўтараман, - Қария Шоҳин Низомнинг ёнига чанани яқинлаштирар экан, деди.

- Ризо, бундай қилолмаймиз. Қорни пича олиб ташлаб, чуқур ясагин, чанани ўша ерга қўясан. Хў-ўш, мен сирпанганча осонгина чанага чиқиб оламан, - афтидан оғриқ кучайдими, Шоҳин Низом яна лабини тишлади, юзини буриштирганча жимиб қолди.

Энди Шоҳин Низом чана устида узала тушганча ётар, оғриқ кучли эканлигидан тез-тез «ум-м»ларди. Қария эса, арғамчининг ортиқча учларидан кесиб олиб, ўртасидан учга бўлди-да, чанадан ўтказиб, тугун боғлади. Чана пастга тушаётганда сирпаниб кетадиган бўлса, обком котиби йиқилмаслиги учун, иккинчи арғамчини унинг оёғи ва белидан ўтказиб боғлади.

Қария эҳтиёт бўлганча чанани пастга тортиб борарди. Қиялик ва пастликларга тушаётган пайтда чана ботиб қолмаслиги ё ағдарилмаслиги учун қор эриб, мулойимлашгани айни муддао бўлганди.

- Шўрлик Петяни учишга кўнгли қўймаётганди, - Шоҳин Низомнинг қариянинг қулоғига етган товушини тушуниш қийин эди.

- Лаббай?

- Учувчи учишни истамаганди, норози бўлганди, дейман. Шўрликнинг юраги сезган эканми. Мен мажбур қилдим.

- Фалокатга бир нарса деб бўлармиди.

- Мажлисдан кеч қолмай, дедим. О-о, агар ҳар бир киши нима бўлишини билганда эди,

- Шоҳин Низом қарияни иложи борича кўпроқ гапга солишни истарди. – Ризо, бу ерга қандай келиб қолганлигингни айтмадинг, ё айтган бўлсанг, мен эшитмадимми... Нима, чойхонада учоқнинг йиқилганини кўриб, ёрдамга югурдингми?

- Э, иним, чойхона қаерда ётибдию, биз қаердамиз? Мен овга чиққандим. Бирон ўлжа отиб олиш ва ўтин қилиб кетиш ниятим бор эди.

- Ризо, учувчини ким олиб кетди?

- Лучукни... менинг шеригим ... бошқа бир овчи.

Қария ёлғон тўқиётгани учун ўзини айблади. «Қани энди бу ерда гапнинг тўғриси айтилаётганини айти олсам. Ҳали пастга тушганимиздан сўнг яна лучугини сўраб қолса, нима дейман? Нима ишларни қилдинг-а, иним...»

Шоҳин Низом оёғининг зирқираб оғриши пасаётганини, энди зарб еган жойи ва яна бир неча ери олдингидай қаттиқ эмас, балки игна санчаётгандай оғриётганини ҳис қилди. Аъзои бадани ҳам боягидек ёндираётгандек оғримас, кўкрагини ҳаловатбахш бир ҳолат камраб олаётгандек эди. «Нахот бунинг ҳаммаси ўлим аломати бўлса. Балки ҳаво совуқлигидан одамнинг бадани қарахтлашиб, оғриқ енгиллашар?» - у алланечук бир хотиржамлик билан фикрларди. Киприк қоқиши оғирлашиб, кўзлари юмилиб борарди. Лекин ҳозир у ихтиёрини уйқу ҳукмига топшириб қўйишни истамас, кўнглининг бир четида ваҳима, чўчиш ғимирлаётганди. Устма-уст бир неча марта йўталиб, уйқуни қочирмоқчи бўлди. У энди кўпроқ гапиришни, юрагини очишни истарди. Икковининг орасида айтиладиган гаплар бор эди. Лекин, на илож, кўп гапирар деса, олдинги мадори йўқ. Ана кўз ўнгига бир-бири билан алмашаётган паст-баландликлар, қоя ва ёнбағирлар югуриб келди. Юраги шувиллаб, орқага тортгандай бўлди. Петяга нимадир демоқчи бўлар, лекин айти олмасди. Қулоқларига ҳам қулф осилгандай. Нимадир учоқни тўхтовсиз пастга тортади. Ана юраги узок-узок дукиллаб урди...

Шоҳин Низом жони узилгудайин дардли оҳ тортди. Қария чананинг учини тошга тиради ва Шоҳин Низомнинг бошига келди. Унинг миннатдорчилик ва ёрдам сўраш акс этиб турган нигоҳидан қария таъсирланди. Лекин яна унинг нигоҳидан кўзларини олиб қочди.

- Тоқат қил, Шоҳин. Озгина қолди, яна бирпасдан сўнг пастга тушамиз. Нима, оёғининг оғриғи зўрайдими? – деди қария чананинг ўртасидан боғлаган арғамчини биров бўшаштириб.

- Оғриқ кучайганда қани эди, кўзларимдан уйқу қочган бўларди. Ризо, ҳой, Ризо!

- Лаббай!

- Нега тилингни ичинга ютиб олдинг? Ризо, биламан, сен мендан қаттиқ хафа бўлгансан. Кел, менинг дардимни енгиллаштир... кел, юрагимизни ёрайлик, Ризо, - Шоҳин Низом қариянинг кўнглидан эски гина-қудуратларни ювиб ташлашни истади.

- Қўй, ҳозир бу гапларнинг вақти эмас, иним. Пастликка тушиб олайлик, кейин...

- Пастликка етиб боришим гумон, Ризо, - Шоҳин Низом тоқатсизланиб тезда қариянинг гапини бўлди. – Юрагимни қоронғулик босяпти. Хў-ўш, оилангда нима гаплар, Ризо?

Қария чанани тош ёнидан сурди ва бир оз ўйга чўмгач, бепарвогина деди:

- Уруш кетаётган бу замонда қайси бир оила тинч бўлсин, иним. Икки йил бўлди, Расулжон...

- Кетганидан хабарим бор, - қария тезроқ мақсадга кўчиши учун Шоҳин Низом яна унинг гапини бўлди.

- Ўтган ҳафта икки қўлимни кўксимга қўйганча Мирзони Душанбега олиб бориб, поизга ўтқазиб юбордим. Шўрлик ўғлим эндигина ўн еттига тўлганди, - қариянинг овози титради ва узоқ оҳ тортиб, жим қолди.

- Буни қарагин-а, у хурсандчилик кечагина бўлгандайин. Ўша куни мен Душанбедан келгандим, - Шоҳин Низом йўталиб олгач, гапида давом этди. – Янги меҳмон уйингни тўлдириб, тўй бераётганингни эшитдим. Сен Даврон икковимизнинг тўйингда қатнашганимизни билмайсан, Ризо.

- Нима? – қария бир учиб тушгандайин бўлиб, чанани тўхтатдида, ортига бурилди. – Шоҳин, кел, ҳазилингни қўй. Ёлғон гапирма! Тўйда Давронни кўргандим, сени кўрганим йўқ.

- Бор эдим, ишон, Ризо! – Шоҳин Низомнинг лабига кулги югурди ва бироз ўйлангач, яна гапида давом этди. - Хў-ўш, Давронни бошлаб ичкари кирдимда, кўнглим тусаб-тусаб ҳовлингни икки марта айландим. Одамларга «тўйхонадан чиқдим», дедим. Тўйхонага киришни, қувончингга шерик бўлишни истардим. Лекин яна андиша қилдим, мени хафа қилишингни, ўзингни чоқ таъбингни ҳам тирриқ қилишингни ўйладим.

Кутилмаган бу гапни эшитган қариянинг авзoi ўзгариб, ранг-қути ўчди. У беихти-ёр арғамчини қаттиқ силтаб, таранг тортди. Чана қияликдан тез пастлаб кетди.

- Буни қарагин-а. орадан ўн саккиз йил ўтса-да, ҳалигача юрагингда алам бор экан...

Қариянинг қовоғи осилиб кетди. Юзини чап елкаси томон буриб, устма-уст икки-уч марта бош силкитди. «Ажаб дунё, ажаб бир дунё. Одамнинг кечаю кундузи тушдек, хаёлдек ўтиб кетаркан» - пичирлади қария. Энди пастки лабига устма-уст тишларини ботирди, кўз қарашини узоқ теварак-атрофдан тортиб, йўлидаги бир нуқтага тикилиб қолди. У яна хаёл оламига шўнғиди...

.... У отлик, агар эсидан чиқмаган бўлса... ҳов анови қўшни қишлоқдан отга миниб келарди. Камарида тўппонча ва қилич осифлик эди. У пайтлар ана шундай қуролланиб юрарди. Замон нотинч эди. Ўша қўшни қишлоқда тунда аксилинқилобчилар муаллим ва бир шўро командирини қатл этишганди. Раҳмсизларча, ваҳшийларча. У хафа, юраги зирқираб, алами ошиб-тошиб келарди. Йўл четидаги ёлғиз боққа етмасдан, қаршисидан ўнг тарафдаги қўшниси Карим қувончидан қўлларини силкитганча чопганча келди. «Ризо, севинчи бер, севинчи, ўғилчалик бўлдинг, ўғилчалик», - деди у. У бу хушхабарни эшитиши заҳоти уйи томон от чоптирди.

Қария ўша 1926 йилда қирқ саккиз ё қирқ тўққизга кирганди. Агар адашмаса, Шоҳин Низом ундан тахминан олти ёш кичик эди ва ўша пайтда у ноҳия ревкоми вазифасини ўтарди. Ана ўша айтдан бир йил олдинроқ қария ва Шоҳин Низом ўртасида келиш-мовчилик ва қаттиқ низо келиб чиққанди. Бу низо ва келишмовчилик ҳар иккови учун ҳам бир неча еридан тугилган неча йиллик бош-кети йўқ муаммодек кўринарди. Лекин нима бўлганда ҳам бу низо қария учун жуда оғир бўлиб, қимматга тушди. Фарзандининг тўйига ҳеч қутилмаганда Шоҳин Низомнинг келиши ҳам шу сабабдан бўлиши мумкин. Лекин ахир... уни ҳаваси келганми, оёғи тортганми – бошқами, тўйга келишга нима мажбур эт-ган бўлса? Гапнинг тўғриси, бу бир муаммо эди. Балки янги айб ва гуноҳларни тўплаб келиб, оёқларимга ўраб кетиш учун келгандир? Агар шундай бўлмаганда, менга қанча таъна ёғдириб, дўст-душман орасида уялтирганидан кейин яна юзига қалин тери тортиб, ҳеч нарсадан тап тортмасдан ҳовлимга келиб, тўйимдаги хурсандчиликларга шерик бўлишга

нима ҳожат эди?

- Ризо, сўзларим жавобсиз қолди. Ё оғзингга сув олганмисан? Сен ҳеч ўзгармадингда, - анчагача жимликдан сўнг Шоҳин Низом паст ва титраган овозда сўзлаб, қарияни суҳ-батга тортмоқчи бўлди.

Қария узоқ-узоқдан ўзи учун аён бўлмаган ва аҳамиятсиз овозни эшитгандек: «Ҳм-м, гапир, ҳаммаси қулоғимда», деди базўр товуш чиқариб ва бошқа ҳеч нарса демасдан яна ўша олдинги хаёл денгизига ботди.

... Ўтган ўн саккиз орасида орамизда на салом-алик, на борди-келди бор эди, у зиғирча бўлса-да, бирон марта мен ҳақимда ўйлаганмикан? Шунча йиллар давомида бизнинг келишмовчилигимиз ва орамиздаги низо сабабини ўйлаганмикан, ўз-ўзига у нимадан келиб чиққан эди, дея савол берганмикан? Икки кишининг жанжали оқибатида ўша пайтда ҳамма учун азиз бўлган бир инсон қанча азият чеккани, хўрланганини ўйлаганмикан? Ҳа, бу ғужғон ўйлар мени тинч қўймасди. Ҳар гал эслаганимда алам ва умидсизликдан ўзимга ёпишардим. Ҳа, осон эмас, ука, осон эмас. Сен ўта бераҳм, тошжорак балиқчи тўрига илинган балиқ мисоли эдинг. У шафқатсиз балиқчи сени қирғоққа ирғитиб юборганди. Ирғитиб юборди ва ортига қарамасдан кетаверди. Сен тупроқ ва лойга беланиб, бир ерда типирчилардинг...

- Ризо, сен нега намунча ўз-ўзингга ғулдуллаб, чакагингга зўр беряпсан? Икки-уч марта гап қотсам, қулоқларингни карликка солиб, тилингни ичингга ютяпсан. Худо инсоф берсин, Ризо! – Шоҳин Низом бу гал кучи борича овозини баландлатишга уринар, гап оҳангидан малол келгани сезиларди.

Қария ортига қайрилиб қарадида, Шоҳин Низомнинг гина аралаш сўзларидан хулоса чиқардим, қадамини бироз секинлатди. Лекин яна оғиз очмасдан, жим кетаверди. У ҳамон бошида айланаётган ўйлар таъсирида ҳаяжонланар, мияси қизиб борар ва ҳозир ўзи учун қимматли бўлган хотиралар ипининг узилишини истамасди.

... Илгарилари Дармон қишлоғидан жуда кўп ёшлар Фарғона водийсига ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларига пахта заводларида ишлаш учун боришарди. Ўрта Осиёнинг ўша пайтдаги йирик пахта заводларидаги энг оғир, сабру тоқат талаб қиладиган ишлари асосан тоғлик пахлавонқомат, меҳнатдан кўрқмайдиган тожик йигитлар зиммасида эди. Ўрта Осиёдаги ишчи синфининг бир катта қатламини ана ўша одина деб аталадиганлар ташкил этарди.

Йигирма икки ёшли қадди қомаги келишган йигитлик пайтида унинг кўнглида Фарғона ё Когон тарафларга бориб, бирон-бир ишлоққа ишга кириб, пул топиш орзу-ҳаваси пайдо бўлди. Чунки у томонларда ишлаб, қишлоққа қайтиб келаётган одамлар бир дунё қисса ва кечинмаларни минг хил рангга бўяб ҳикоя қилишар, Самарқанд ва Бухородек афсонавий шаҳарлардаги кўрган-кечирганлари, сайру саёҳатларини эшитган ёш йигитчаларнинг оғзи очилиб қоларди. Албатта, буларнинг ҳаммаси қишлоқ ёшларига таъсир қилмасдан қолмасди. Бундан ташқари тоғликлар орасида бир одат бор эди – ҳар бир йигит ақалли икки йил ғарибликнинг оғирликларини бошидан кечириши, машаққатли меҳнат ҳисобига ҳаёт қадрига етиши ва бир бурда нонини миннатсиз ея олиши зарур эди. Бундан буюғига машаққатли ўнқир-чўнқир йўллар ва ҳаёт қийинчиликларига тўла сафарни қасд этишарди.

Қишлоқда йўқчилик, камбағаллик боис вақтида тўй-сур қилиб, уйлана олмаётган у каби йигитлар кўп эди. Ана шу сабабли ҳам уларнинг кўпчилиги ғарибликка, сарсон-саргардонликка юз тутиб, ҳаёт, олам ва одамга нисбатан қарашлари, фикрлари ўзгариб борарди.

Қариянинг эсига ўша йиллар Дармон қишлоғидаги келбатли, ҳаммадан обрўлироқ

бўлган Аловиддин саркор келди. У кишлоқдаги кўплаб одамлар, жумладан, Ризонинг ҳам тақдирини ўзгартиришга сабаб бўлган инсон эди. Унинг Фарғона водийсида, у ердаги саноат ишлоқлари бошлиқлари орасида айниқса обрўси баланд эди. Кўпчилик мардикорларни унинг тавсияси билан ишга олишарди. Ана ўша саркор баҳор кунларининг бирида Ризони ота-онасининг истагига кўра Фарғонага олиб борди ва пахта тозалаш заводига ишга жойлади. Ота-онасининг режасига кўра Ризо Фарғона томонларда бир ярим-икки йил ишлаб, тўйпули ва келиннинг сепига етарли пул ишлаб, кишлоққа қайтиши керак эди. Уларнинг айтганларидай бўлди. Ризо икки йил Фарғонада ишлагач, янги кийимлар кийиб, қанча юк олиб, кишлоққа қайтди. Бир неча кунгача қариндош-уруғлар, кўни-кўшнилар уни кўргани келишди ва кўпни кўрган қариялар иложи борича тезроқ тўй тараддудини кўришни маслаҳат беришди. Ризонинг пешонаси шўр эканми, бир ҳафта ўтмасдан келин бўладиган қиз ўлиб қолди. Бу ҳодисадан сўнг Ризо анчагача нима қиларини билмасдан ташвишга ғарқ бўлиб юрдию, юраги қаттиқ зиркираганча яна Фарғона томон йўл олди. Ризо бу гал роса уч йил у томонларда қолиб кетди. Ўрта Осиёнинг кўпгина шаҳарларида бўлар экан, Ризо у ердаги катта-кичик ишлоқлар билан танишди, ишчилар, ишбошилар билан дўстлашиб кетди. Иккинчи бор Дармон кишлоғига қайтиб келганидан сўнг Шоҳин Низом у билан сафарга чиқиш ихтиёрини билдирди. Шу тариқа улар аввалига Қўқон ва Фарғонада, сўнгра Мари ва Тошкентда қандай оғир иш бўлмасин, бажариб юраверишди. Ризо Шоҳин Низомни кўплаб дўстлари, ўртоқлари билан таништириб, унинг кўнглида меҳнатсеварлик, ҳақиқатни ёқлашдек ҳисни уйғота олди. Улар биринчи марта ўша мусофирликда юрган йиллари Русия империясидаги фабрика ва заводларда ишчилар ғалаён қилишаётганини эшитишди ва бу ғалаёнлар тўлкини Бухоро амирлиги ҳамда Туркистонга ҳам етиб келди.

Қариянинг эсига яна турли миллатдаги ишчиларнинг ишлоқлар бошлиқлари ва катта-кичик бойларга қарши уюшганлари, кўзғала бошлаганлари келди. Бу ғалаёнлар ва ишчиларнинг бирлашишларига ўша кезларда фаол бўлган рус ишчилари, Самарқанд, Бухоро ва Хужанд тожиклари ва Туркистондаги айрим ноҳияларнинг дунёдаги кўзғолонлардан хабардор бўлган инсонлари таъсири бўлди. Мардикорлар тўхтовсиз тарғиб-ташвиқотлар таъсирида шусиз ҳам қалқиб турган амир тахтини ағдариш, ўзлари учун мувофиқ ҳаёт қуриш йўлида қайноқ қонларини тўкишга ҳам тайёр эдилар. Ана шу кезларда Шоҳин Низом ўзанини топиш учун ўзини тоғ-тошларга ураётган сув мисоли атрофда бўлаётган ҳамма воқеаларни англаб етиш ва ишчи ҳаракатлари мақсад-маромини тушуниш учун интиларди. У кўпгина яширин йиғин ва мажлисларда қатнашар, давру замон воқеаларининг асосий моҳиятини тушуниб олишни истарди. Уни жони-жигаридек яхши кўрадиган Ризо Шоҳин Низомнинг бундай интилиш, ҳаракатларидан баъзан чўчиб қоларди. Чунки бу орада ҳамкорларидан қанчаси таъқибга учраб, қамоқхонага ташлангандилар.

... Дарахт тўнкасига урилган чана қариянинг бирдай кечаётган ўй-хаёлларини буза олмади. Унинг бутун эс-ҳуши ўтмишдаги серташвиш, фожиага тўла воқеаларга берилган эди...

Бирдан кўз ўнгида Бухорони забт этиш учун келган рус аскарларининг тўп ва милтиқлар билан амир ўрдаси томон йўналганликлари худди кечагидек намоён бўлди. Маишатга берилиб кетган деб айтишадиган амир жон талвасасида тахту салтанатини ташлаб, Ҳисори Шодмон томон жўнаб қолади. Бухоро ишғол этилгандан сўнг, Ризо ва Шоҳин Низомни бир гуруҳ аскарларга қўшиб амир сарбозларини ва Русия инқилобига қарши турган одамларни тугатиш учун Ҳисор водийсига жўнатишади. Аксилинқилобчи-лар тор-мор этилганларидан сўнг Шоҳин Низомни ревком вакили сифатида Ҳисорда олиб қолишади.

Ризони эса, қизил аскарлар гуруҳига қўшиб, бошқа қуролли тўдаларни таъқиб этиш учун ўзи туғилган ноҳияга жўнатишади. Ризо у ерда уч йилгача ревком раиси муовини бўлиб ишлайди.

1923-1924 йилларда бу водийда қайтадан ташвиш ва нотинчликлар пайдо бўлди.

Эсида... эсида - Шўролар Ҳокимиятига қарши бир тўдани таъқиб қилиш пайтида, уларни Хоса тизма тоғлари томон қувиб боришаркан, вакил билан гаплари қаттиқ қочиб қолди. Ўша вакил сомон ғарами ортидан салла ўраган қарияни судраб келиб, «ана босмачини қандай отиб ташлашади», деганча чолнинг пешонасини нишонга олди. Ризо абжирлик билан қиличининг орқаси билан вакилнинг билагига урди ва тўппончадан отилган ўқ хато кетди. Ўшанда Ризо вакилга қилаётган иши хатолигини, чунки маҳаллий одамларнинг кўпчилиги салла ўраб юришини ва салла ўраш ҳали босмачи дегани эмаслигини, исботламасдан туриб инсонни ўлдириш нотўғри эканлигини айтди. У қария қизил аскар кимлигини ҳам яхши билмас, кўркувдан ҳовлисидаги сомон ғарами ортига яшириниб олганди. Айрим содда одамларнинг ана шундай ҳаракат қилишлари таҳқир ва озор бериш, отиб ўлдириш боиси бўлармиди! Ана шунда Ризо ва вакил ўртасида бошланган совуқлик кейинги воқеа ва ходисаларга, қариянинг ҳаётига ҳам таъсир қилиб турди.

1924 йил охирларида Шоҳин Низомни ноҳия ревкоми раиси қилиб тайинлашди ва ўша вакилни Ризонинг ўрнига муовин қилишди. Ризо аҳоли орасида алоҳида обрў-эътиборга сазовор бўлгани учун уни тоғнинг кунгай томонларидаги қишлоқлар жамоат кенгаши раислигига тайинлашди. Бу орада бир неча ой ўтди ва фавқулодда, ҳа, фавқулод-да...

... Қария йўлида қутилмаган ажойиб-ғаройиб нарсани кўргандек шартта жойида тўхтади. Чана оҳиста сурилиб келиб, этигининг орқасига урилди. У тезда ортига қайтиб, Шоҳиннинг устида тик тураверди.

- Шоҳин, ҳо, Шоҳин, - деди кўққисдан овозини баландлатиб қария.

Шоҳин Низом ҳолсизланганча, ғам югурган кўзларини очди.

- Оғриғинг пасайдими, Шоҳин? Сен ҳам жимиб қолдинг, - Шоҳин Низомнинг лаблари жилмайишга озгина мойил бўлганини кўрган қария жиндек руҳланиб, бир четга омонатгина ўтирди ва бир чеккага қараганча гапида давом этишни истади. – Билмадим, ҳозир мавридими ё йўқми...

- Мавриди, Ризо, айнан ҳозир мавриди, - Шоҳин Низом қариянинг мақсадини англагандай ҳолсизланганча гап бошлади. - Лекин сен ҳозир менинг учун ўта азиз бўлган ширин хотираларимдан шафқатсизларча айириб ташладинг.

- Ҳа, иним, хотираларинг сен учун ширин бўлса, мен учун эса, аччиқ..

- Умримизни яхшими, ёмонми ўтказганлигимиз ҳақидаги хотира ҳар биримиз учун тирик бир гувоҳ, - Шоҳин Низом куруқшаб ёрилган лабларини тили билан намлаб, оғир ва ғамгин нигоҳини қария томон қадади. – Ризо, хў-ўш, эсингдами, мени не азобларда Қўқону Фарғонага олиб боргандинг?

«Менинг мақсадимни сезиб, гапни бошқа буришини қара», - Шоҳиннинг гаплари ёқмаган қариянинг хаёлидан шу фикр ўтди.

Шоҳин Низом пастгина, ҳазин бир товушда гапида давом этди:

- Бир кун-уззукун Самарқандни бошдан-оёқ кўрсатгандинг. Эсингдами, қайтишимизда...

- Қайтишда нима бўлганди? – қария суҳбатдошининг гапини бўлди ва сўз жilовини қўлга олишга уринди.

- Шошмагин, Ризо, сабр қил. Сен бошқа гапиришни истамаган пайтинг, афтидан, мен ғанабга кетибман. Қизик, ўша Қўқон ва Фарғона томонларга боришда оғриб қолганим

шундайгина кӯз олдимдан ўтди. Туш десам, ҳеч бир тушга ўхшамайди. Хў-ўш, ўша чойхонанинг бир четида тўрт кун иситмалаб ётганим эсингдадир? Бир кеча-кундуз бутунлай ўзимдан кетиб ухлабман, кўзимни очиб, сенинг ташвишли чехрангни кўрдим. Кўзларинг ичичига ботиб кетганди. Лекин бир зумда кўзларинг порлаб кетганини, юзинг тандирдан янги узилган патирдек қизарганини кўрдим. Ризо, биласанми, ўша лаҳза сенинг чехрангга боқиб, ота-онами, Дармоннинг соф осмонини кўрдим. Юрагим қинидан чиқай деди. Назаримда қарашларинг ўта мулойим ва меҳрибон, чехранг ниҳоятда ёқимли эди. –Шоҳин Низом кўзларини қисиб, роҳатланганча узоқ жилмайди.

Қария унинг юзига бир кўз қири билан қарадида, ўйга толганча соқол толаларини бармоқлари орасига олиб, ўйнай бошлади. Энди у Шоҳин Низомнинг гапларининг давомини берилиб эшитишга тайёр эди.

- Буни қарагин-а, бошимга оғир фалокат келган куни ҳам кўзимни очиб, яна сени кўрдим, Ризо. Минг дариғ, шунча йилгача... «ум-м»... - Шоҳин Низом юрагидан оғир оҳ чиққач, лабларини тишлаб, жим қолди.

Қария у билан бирга ишлаган йилларидаги кейин орага тушган кўнгил қолиш, уларни ўн саккиз йилдан кўпроқ вақт айирган совуқчилик ҳақида гап очилишини маҳтал бўлиб кутаётганди. У бир зумгина олдин Шоҳин Низомни ҳаяжон ва изтиробга солган ўша бир гапни, ўша биргина нозик гапни ойдинлаштиришни истарди.

- Гапимни эшит, ука! Қисқагина гапираман. Ҳов, сен қайтиб келиб, ревком раиси бўлганинг, мен бўлсам, жамоат кенгаши раиси бўлганлигимни айтяпман. Гапимни эшитдингми?

- Гапир, Ризо! Хў-ўш... - Шоҳин чўзиб сўзлаганча юзини қария томон бироз бурди.

- Агар, эсингда бўлса, бир куни уйимга келиб, мени район марказига олиб кетишди.

Шунча кўп таҳқирлашиб, қийнашиб ўн кун қамаб қўйишди.

- Хў-ўш!

- Майли, айттайлик, бу сенинг айбинг билан эмас. Лекин сен мени, иккаламининг кимлигимизни беш қўлдек билардинг-ку! Бунга қандай юзинг чидади? Қандай қилиб ўша уйинг куйгур муовиннинг гапига кириб ижозат бердинг? – деди қария ғазабини зўрға босиб.

- Ўзинг гап очдингми, энди эшит! – Шоҳин Низом безовталанганча овозини аранг баландлатиб гапга тушди. - Ўша воқеадан кейин сен бирон марта олдимга кирмадинг. Кирганингда ҳамма гапдан хабар топардинг. Сен ўзинг амакиваччанга милтиғингни берганинг ҳақида далил топиб келишди.

- Бир номарднинг тўхматини ишончли далил дея ҳисобладингми?

- Милтиғингни йўқотганингдан кейин ўша захоти нотинчлик бўлгани далил эмасми?

Эшит, гапимни бўлма, - Шоҳин Низом чуқур нафас олиб, қуруқшаган лабларини ялаганча тўхтаб-тўхтаб гапира кетди. – Амакиваччаси Ризонинг милтиғини олгач, довон ошиб, босмачиларга қўшилиб кетди, дейишди. Биз ҳаммамиз хавотир бўлдик. Мен ишонмадим, лекин ўзини бу ерга олиб келиб сўранглар, дедим. Лекин мен келгунимча ҳибсга олманглар, дея буйруқ бергандим. Чунки ўша куни мен шошилинич Душанбега кетдим. Ўн кундан кейин келиб, тезда озод қилинглар, дедим. Хў-ўш, шундай бўлмаганмиди?

- Озод қилишганча муовининг менга нисбатан нималар қилмади. Кек сақлайдиган экан у, кекчи! Сен иккимиз орамиздаги гаплардан, урушиб қолганимиздан хабардор бўла туриб, мени унинг қўлига топширдинг, - қаттиқ ҳаяжон босганидан қария тез-тез, титраганча гапгарди. – Унга Худо берганди. Қишлоқдан унинг бир қаттол душманини олиб келишди-да. Икки қўли боғлиқ, арава устига ўтқазилган. Сўроқ пайтида на гапларимга, на қасам

ичишимга ишонмади. Озор берди. Мен унга, эй, ука, амакиваччам отаси билан гапи қочиб, Душанбе тарафларга кетворган, дея тушунтирдим. У ерга одам юбориб, гап нимадалигини аниқла, халойиқнинг олдида мени хўрлама, дедим.

- Сен ҳозир менга ишонгин, Ризо, бир нарсани яхши тушунмаяпман. Ўша милтиқ қандай қилиб амакиваччангнинг қўлига тушиб қолди? Ё ўзинг ов қилиш учун бергандингми, хў-ўш?..

- Ўшанда бор гапни оқизмай-томизмай айтгандим. Буни яна сен учун, юзимни қиблага буриб айтаман. Ўша кунлари Ҳасан мастнинг ити қутурганди. Ҳамма эшик-туйнугини беркитиб олган, кўчага чиқишга ҳеч кимнинг юраги бетламайди. Мени қидириб топа олишмабди, кўшни қишлоққа кетган эдимда. Амакимнинг ўғли Иззат ноилож уйимдан милтиқни олиб чиқиб, қутурган итни отиб ташлабди. Ўша пайт кимдир унга «Иззат, юзинг қора бўлди, ўлдинг! Ризо ака келди», деган экан, - қария Шоҳинга гапларимни эшитяптими-йўқми деган ўйда қаради. - У кўрққанидан ҳовли четидаги камиш деворнинг бир навдасига милтиқни илиб, қизчамга «Онангга айтгин, милтиқни уйга олиб кириб қўйсин», дебди. Бола эмасми, ақли йўқ қизчам унинг гапини унутиб қўйибди. Мен тунда келиб, бу воқеадан хабарим йўқ, уйқуга кетдим. Иззат эрта саҳарда, ҳали кун ёришмасдан Душанбега қараб кетибди. Бўлган воқеанинг бори шу. Менимча, ҳаммасини биласан.

- Биламан? – Шоҳин Низом тиржайди. - Ўша пайтда мен фақат бир нарсани билардим – бир неча кун ўтиб милтиғинг топилган, лекин амакиваччангнинг дом-дараги йўқ эди. Шунга қарамасдан, Душанбедан келдим, сени озод қилдим. Мени кўрмасдан туриб, кетмасин, дея тайинладим. Эҳ, сен эса, йўл-йўлакай бўлсада, идорамга кирмадинг. Хў-ўш?

- Менга шунча азоб беришгач, кўнглим совугандан кейин қайси юз билан сенинг олдинга борардим. Менинг кадрим, оғайнилимиз кадри қаерда қолди, дедим ўзимга ўзим. Наҳотки қишлоқдаги ёмон гумонларга борадиган бир одамнинг «Фалончининг мил-тиғини амакиваччаси олиб, босмачиларга кўшилиб кетди», деган гапи ҳужжат бўлиб, менинг гапим инобатга олинмаса? Отаси беш кундан кейин Иззатни Душанбедан топиб келди. Лекин ҳеч ким ўша муовинингга туф сенга, лаънат демади.

- Менга ишонгин, Иззатни Душанбедан топиб келишганидан хабарим йўқ эди. Хў-ўш, лекин ўшанда мен муовинимга қаттиқ танбеҳ бергандим. Бир неча кундан кейин Дармонга бориб, ҳовлингга кирдим. Сен эса, менинг келганимни билиб, астагина ғойиб бўлдинг. Шундай эмасми? – Шоҳин Низом саволига жавоб кутиб не азобда юзини қария томон бурди.

- Ҳа, шундай қилгандим, иним, - қария ҳалиги шаштидан тушиб жавоб берди. – Бу иш фақат сенинг буйруғинг билан бўлганига мени ишонтиришганди. Сен рози бўлмага-нингда, мени қамаб қўйишмасди.

- Юрагингга шунча дарду ҳасратни сиғдириб юра олибсану, мени бир мартагина кўришга куч топа олмабсан-да. Агар билсанг, шундай қилганингда, на сенинг, на менинг юрагимда кудурат қолмаган бўларди. Хў-ўш, Ризо менга ишонгин, муовиним икковинг ораларингдаги муносабат, жанжалдан қилдек хабарим йўқ эди, - Шоҳин Низом устма-уст икки-уч марта чуқур нафас олди ва яна хастаҳол гап бошлади. – Қарасам, мenden ҳазар қиялсан, юзма-юз бўлишни истамайсан, на илож, дедим. Бир кун эмас, бир кун ҳақ жойига қарор топади.

- Лекин, ука, сен айтган ўша бир кун ўн саккиз йилгача ноз қилди.

- Кимнинг айби билан? Сенинг айбинг билан, Ризо. Ана энди, нима учун ўғлингнинг тўйида тўйхона атрофида айлана-айлана, ичкарига кирмаганимни тушундингми? Мен сенга ишонганим учун у ерга боргандим, - Шоҳин Низомнинг овози титраб, бўғзида тикилиб

қолди.

Қария орқасида оғир юк кўтаргандайин қийналганча ўрнидан турдида, ўйланганча тортмоқни қўлига олиб, йўлга тушди. Энди, қор анчагина эриганди, қария чанани ёнбағирликдан авайлаб пастга туширдида, қолган қинғир-қийшиқ йўллардан осон ўтишни ўйлай кетди.

Шоҳин Низом ҳақиқатни – аслида нима бўлганини қарияга бир илож қилиб тушунтира олгач, иккисининг суҳбати қандай тарз олганини кўриб, вужудида бир ажиб енгиллик, осойиш ҳис қилди. Гарчи бундан кўп гапиришнинг имкони йўқлиги, ўзини қийнаб қўйиши мумкинлигини билсада, ҳозир у юрагини тўкиб солишни истарди. Чунки қариянинг кўнглида бошқа бир шубҳа, гумон кезиниб юргандек, лекин нима сабабдандир уни айтгиси келмаётганди...

... Қария қовоғини уйиб, юзини чап елкаси томон бурдида, бошини устма-уст икки-уч марта тебратди. «Ажаб дунё, бир ажаб дунё. Одамнинг кечаю кундузи тушдек ўтиб кетар экан» - пичирларди у. Энди пастки лабига тишларини устма-уст ботирди, узоқ-узоқ теварақдаги нигоҳини йиғиштириб олиб, йўлидаги бир нуқтага қадади. У яна хаёл оламига чўмди...

...У кейинги воқеаларни бутун икир-чикирлари билан эслайди. Ҳа, бутун икир-чикирлари билан. Ўша кечинма ва хотиралар кейинги ҳаётингга, тақдирингга шунчалик қаттиқ боғланиб кетган эканмиди, ҳеч бир хаёл чодирингдан ташқарига ирғита олмаяп-сан? Қария гоҳида бирон нопок руҳ ўзи учун оғир ва қистовга оладиган бу ўйларини, хотираларини вақт-вақти билан қасддан эсига тушириб, унинг алами келиши, ғазабланишидан завқ оладими, деган гумонга борарди. Ана тағин... йў-ўқ, йўқ., яхшиси у ҳақда ўйламайди, ҳа, ўйламайди. Бор эканда, йўқ экан...

Ёз, арпа пишиғи фасли етиб келди. Ризо бугун Дармондаги гапга тушунадиган уч-тўрт нафар қария-ю эркак билан маслаҳатни пишириб, хашар йўли билан баланддан, тоғ устидан бир тегирмон сув оқадиган қатта ариқ қазиб келиш фикрида эди. Чунки бутун ёз бўйи одамлар сувга талашиб, бир-бирлари билан ёқалашишгача боришар, кимнинг кимдандир кўнгли қолар, ким арзу додини кимга айтишини билмасди. Шўрлик деҳқон экан экин айни ёз чилласида сувсизликдан қуриб қолар, бир йиллик ризқ умидида қилган меҳнати ҳавога учарди. Ризо Акбар чолнинг эшиги олдига етганда, ортидан одам келиб қолди. Мактаб саҳнида уни Шоҳин Низом кутаётган экан... Уни қара-я, истамаса ҳам оғриган жойидан тутиб, унинг учун нохуш бўлган яна ўша воқеадан олади-да. Йўқ, у ҳозир, бу ҳақда бошқа ўйламасликка аҳд қилганди...

Қария бироз тинчлангандан кейин жамоат шўроси раиси вазифасидан бўшатишгандан кейин қаттиқ ранжигани ва Дармон қишлоғидан кўчиб кетишни ўйлаганини эслади. Қишлоқ одамлари уни аҳдидан қайтаришди. Ризо икки-уч йил истар-истамас қишлоқда қолиб, бир илож қилиб рўзғор тебратди. Орадан анча вақт ўтгач, ноҳия вакили яна олдига келди. Уни яна шўролар ишига тортишни иташган экан. «У ерда Шоҳин Низом бор экан, қадамимни қўймайман, ука», - Ризо ноҳиядан келган вакилга очиғини айтди. Тағин бир неча йил қишлоқда тирикчилигини ўтказиб юрди. Аста-аста овга қизиқиб қолди ва раҳбарлик ишидан кўнгили узди. Бир куни...

Ҳар гал қариянинг эсига чойхонага ишга боргани ва чойхоначилик қилган йиллари тушса, кўзлари порлаб, лабларида ўз-ўзидан жилмайиш пайдо бўлади... Бир куни Ризога йўловчи одам икки йўл туташган ердаги чойхона яна эгасиз қолганини, чойхоначини қайси

бир номаъкул иши учун ишдан олишганини айтиб қолди. Ана ўша лаҳзада унинг кўнглида чойхонада ишлаш орзу-ҳаваси қулф урди. У бу чойхонани жуда яхши биларди. Дармондан чойхонагача ўн-ўн икки фарсах йўл эди. Чойхонани обод қилиш ва имкони борица тезроқ кишлоқдан чикиб кетиш нияти Ризога тинчлик бермай қўйди. Эртаси куни, тонг саҳарлаб матлубот жамияти идораси олдига етиб борди. Олисан кўзи Шоҳин Низомнинг нигоҳи билан тўқнашди. Ризо тезда идорага кириб кетди. Лекин у матлубот жамиятидан кишлоққа умидсизланиб қайтди. Айтишларича чойхонага одам топишган экан. Лекин нима дейсиз, эртасига Ризони қидириб келишди. Ана шундай қилиб, у чойхоначи бўлиб қолди. Чойхоначи бўлди ва ишга қаттиқ ёпишди, ёз ўртасида ҳашар қилиб, чойхона томини очиб ташлашди. Чойхона атрофини бир газ девор билан ўраб, томини қайтадан ёпишди. Орадан бир йил ўтиб Ризонинг обод чойхонаси довуғи водийнинг чекка-чеккасигача бориб етди...

Қариянинг эсига Шоҳин Низомни аввал Душанбега, сўнг Москвага ўқишга юборишгани тушди. Агар адашмаса, уни ўттиз еттинчи йилда обком котиблигига тайинлашди. Ризо на қутлов учун, на бирон зарур иши юзасидан унинг олдига бормади. Шоҳин Низомнинг обком бўлиб келганлигидан юрагининг бир четида қувонарди, чунки унинг қобилияти, ишбилармонлигидан вилоят йилдан йилга обод бўлар, комат тикларди. Минг дариг, уруш бошланди. Қақшатғич, ёндириб-куйдирадиган уруш...

Шоҳин Низомнинг устма-уст йўталиб, инграши қарияни хаёл олампидан олиб чиқди. У тўхтаб, шошганча Шоҳин Низомнинг бошига келди.

- Шоҳин, ҳолинг қалай, яхшимисан? Яна озгина қолди, ука. Ҳозир пастликка етамиз, ҳозир! - деди қария Шоҳин Низомнинг ранги ўчганлигидан хавотирланиб.

- Ризо, чанани бирон ялангликка тўхтат, зора нафас олишим енгиллаша, - илтимос қилди Шоҳин Низом.

- Тезроқ етиб боришимиз зарур, ахир...

- Илтимос қиламан, Ризо. Бир зум шу ерда турайлик. Қара, ҳаво қанчалик очиқ, тоза, - Шоҳин Низом нилий осмонга, уфқ ортига ўта олмасдан икки чўққи устида қолгандек турган иккита оппоқ булут бўлагига меҳр билан тикилганча деди.

Қария чанани йўл четига қимирламайдиган қилиб тўхтатди ва олдингидагидай чананинг бир четига, Шоҳин Низомнинг ёнига ўтирди. Ҳар иккови анчагача бир сўз демасдан ўтиришди. Тоғ ёнбағридаги бу ялангликдан чойхона ва қариянинг товукхонаси аниқ кўзга ташланарди. Чойхонадан анча узоқда, кимсасиз текисликда ярим доира шаклда қор кўтарилиб, уч отлиқ ва икки пиёда пайдо бўлди, бу оппоқ юзда бир неча дона қора хол кўрингани каби манзарани эслатарди.

Шоҳин Низом олис осмондан кўз узиб, фавқулодда бир қаттиқ энтикиб, тез-тез киприк қоқа бошлади ва қарияга юз ўгирди.

- Ризо, ҳозир юрагимизга гапни тугун қилиб ўтириш пайти эмас. Билиб турибман, бир оғиз тўлдириб, нимадир демоқчи бўлдинг, лекин истиҳола қилдинг. Хў-ўш»?!

- Нима демоқчилигим ўзингга маълум. Кейин маҳкамада қилган ўша ишингни эсласам, юрагим эриб-эриб оқади. Кел, қўй, Шоҳин!

- Йўлимни пойлаб, ўлдирмоқчи бўлганинг қулоғимга чалинганмиди? Бу гап тўғримики ё одамларнинг миш-миши? - Шоҳин Низом қариянинг кўзларига қадалди ва жавоб кутди.

Қария бир зум сукутга кетди ва кейин хаяжонидан бармоқларини устма-уст қарсиллатиб жавоб берди:

- Худо шоҳид, зиғирча қолганди, ука, зиғирча. Тағоба кишлоғида мажлис ўтказишингни эшитиб қолдим. Қош қораяр маҳал боққа кирдим-да, тўғри қаршингдан чиқ-

дим. Олдингда даврачирок милт-милт ёниб турарди. Атрофингда одам кўп, сен уларга нималарнидир айтардинг. Тош соясидаги қоронгиликда туриб одамларнинг ортидан милтиқни нақ юрагингга тўғриладим... Худо шоҳид, беихтиёр кўлим титради, қаттиқ титради, Шоҳин! Хаёлимда кимдир билагимдан ушлагандай бўлди. Гўё авлиёлар менга қаршилиқ қилишаётганди. Ҳе, бу ёмонлик аломати, дедимда, ортимга қайтдим, иним.

Ҳар икковининг орасида оғир ва кўрқув солаётган жимлик ҳукм суларди. Шу пайт қариянинг эсига ... ўша куни Шоҳин Низом мактаб саҳнида ўзининг келишини кутиб тургани тушди. Лекин у олдига бормади. У Шоҳин Низомнинг шикоятни текшириш учун келганини биларди. Агар борганида юрагида тўпланиб ётган барча гина-адоватни битта қолмасдан тўкиб соларди. Ўшанда бирон кўнгилсиз ҳодиса юз бериши эҳтимолдан холи эмасди. «Кўлингдан бир ёмонлик қилса, юзтасини қаторлаштир!» Ризо шундай дея қишлоқдан чиқиб кетди. Шоҳин Низом ва қишлоқнинг уч-тўртта гапи ўтадиган одами Ризо-нинг ерига кўшган боғ ва меҳмонхонасини кўриб, ҳеч нарса демасдан чиқиб кетишди. Ик-ки ҳафтадан кейин ноҳиядан вакиллар келиб, одамларни тўплашди ва ҳамманинг ҳузурида Ризонинг кўшниси ёзган шикоятни баланд овозда ўқиб эшиттиришди. Йўқ, аввал... агар эсидан чиқармаган бўлса, йиғилишдан олдин Ризонинг бир ўзини чақирди ва яхшиси кўшнанинги ўша боғининг ярмидан воз кечишини сўрашди. Бу сизнинг шаънингизга тўғри келмайди, дейишди. Аслида ўртоқ Шоҳин Низом ҳам бу масалани хурсандчилик билан ечим топишини истаган ва бу ҳақда ўзининг вакилларига тайинлаган. Сухбат давомида Шоҳин Низомнинг номи тилга олиниши Ризонинг юрагида ёнаётган ғазаб оловига қайтадан мой сепгандай бўлди. Вакиллар Ризога бошқа маслаҳат ва насиҳат таъсир қилмаслигини кўриб, кенгашиб олишди-да, тортиб олинган дея ҳисобланган ер ва боғни яна кўшнига қайтаришди. Ризо учун қутилмаган бу ҳодиса унга қаттиқ таъсир қилди. У хилватга кириб кетиб, бир неча кунгача жамоат кенгашининг раиси сифатида ҳеч кимнинг арзу шикоятини тингламади. Охири ғазабга тўлган, кўнгли синган ҳолда вазифадан қўл силтади. Неча кунгача қасос олиш ўйида Шоҳин Низомнинг ортидан пойлаб юрди. У бошига келган барча қийинчиликлар ва ишининг юришмаётганини Шоҳиндан кўрар, менга ғараз қиляпти, деб ўйларди. Бундан кейин Шоҳин Низомнинг номини эшитишга ва тилга олишга бошқа мажболи қолмади...

- Хайр, зиғирча қолганди, дединг. Хў-ўш, агар отганингда албатта юрагингда армон қолмасди. Шундай эмасми, Ризо? – деди ҳазиллашаётган Шоҳин Низом ва бу билан қариянинг фикрини билиб олишни истади.

- Эски хашакни титишнинг фойдаси йўқ.

- Йўқ, агар кўлинг, ҳали нима дединг, кўлинг қалтирамаганда, отардинг...

- У кўл титрашига ўхшамасди. Агар отмаганимда ўша кунлари кўнглим таскин топарди. Шоҳин, хой Шоҳин! - ўрнидан турар экан деди қария.

- Ризо, яна озгина ўтир. Юрагимизда гап қолмасин, дейман. ўзинг гап очасан, дея кутгандим... Эсингдами, мактаб саҳнида сени роса кутгандим. Ҳу-ув, жамоат кенгаши раиси бўлган даврингда, - Шоҳин Низом охирги сўзларига атайлаб урғу берди.

- Ҳа, ўша раислигимдан кўп яхшиликлар кўрдим. Айтдим-ку, кел бу борада...

- Ҳозир шу ҳақда гаплашишимизнинг айна мавриди, Ризо. Мендан қочишга жой излама. Сен ўзинг ҳам айна шу фикрда бўлганлигингга ишончим комил. Хў-ўш, гапимизнинг давоми нима эди?.. Биз мактабда сенинг келишингни бир соатдан кўп кутдик. Биламан, атайлаб келмадинг.

- Менинг борганимдан ҳеч бир фойдаси йўқ эди, Шоҳин! – қария қор устига қинғир-қийшиқ чизиклар чизганча алам билан деди.

- Фойдаси йўқ эмиш, номаъкулнинг нонини ебсан! Агар, келганингда иш шунчалик

чигаллашиб кетмаган бўларди. Ишон!

- Сен ундан кейин менинг хаётим хору зорликда ўтади, деб ўйлагандингми? Йўқ, Шоҳин, отган ўқинг хато кетди. Мен қаттиқ аламдан, ғамдан ўлиб қолмадим, ҳа, ўлмадим! Нима бўлгандаям тирикчилик йўлини топдим. Фақат битта ўйда эдим – одамларга озми-кўпми фойдам тегсин, - қария бу гал ғазабини боса олмади ва Шоҳин Низом эшитмай қолмасин, дея овозини баланд кўйди.

- Ана топдим, жон жойингдан ушладим, Ризо. Энди гапимни охиригача эшит... Сен биринчи марта кўлимдан тутиб, мени қишлоқдаги тор, қоронғу хаётдан кенг, ёруғроқ дунёга бошлаб чиққан инсон эдинг. Йўл-йўлакай, тоғ-тош ошганимизда қулоғимга хаёт, қишлоғимиздан узоқлардаги шаҳарлар, одамлар ҳақида сўзлаб бериб, ақлимга ақл кўшардинг. Биринчи марта менга мазлум инсонларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашлари ҳақида сен сўзлаб бергандинг. Афсонага ўхшаш ҳикояларинг қулоғимга хуш ёкарди. У ёғини айтиб ўтирмайин, ҳаммаси шундайгина кўз ўнгимда турибди. Хайр, ана, инқилоб бўлди, сен ва мени янги ҳокимиятнинг вакили деб ўтга, сувга ташлашди. Нима учун? Камбағалларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишимиз учун. Одамлар тинч, осуда хаёт кечиришлари учун. Буларнинг ҳаммаси кундек равшан эди-ку! Сен ўзинг ҳаммасини яхши биласан, Ризо, - Шоҳин Низом қария сўзларини диққат билан эшитаётганини кўриб, ботирланди-да, мулоғим оҳангда гапида давом этди. - Хў-ўш, ишчи-деҳқонлар ҳукумати мен ва сенга ўхшаганларни ана шу ният билан ўзи истаган ерларга жўнатди. Ҳукумат бизни ўзига таянч бўлишимизни, ўзининг мақсад ва режаларини халққа тўғри тушунтиришимизни истарди. Хў-ўш, узоққа бормаёлик, Ризо, ўзингни мисолга олайлик.

- Мени?.. Хайр? – деди қария Шоҳин Низомнинг юзига айёрлик билан боқиб.

- Ана сени янги ҳукуматнинг кўз-қулоғи дея бир нечта катта-кичик қишлоқ жамоати кенгаши раислигига тайинлашди. Мен қилган яхши ишларингни айтмайман. У шароитда ўнта яхши ишинг бир четда қолиб, битта ёмон ишинг тезда кўзга ташланар, таъсири қоларди. Узоқдан туриб бизнинг қилаётган яхши-ёмон ишларимизни синчиклаб кузатиб, текшириб, эҳтиёт бўла-бўла янги ҳукуматга майл қўяётган одамлар бор эди. Сен бўлсанг, Ризо, ана шундай қийин шароитда одамларни ҳашарга чақириб, ўзингга меҳмонхона куриб олдинг.

- Мен у меҳмонхонани ҳукуматнинг меҳмонлари учун қурдим. Ўзинг биласан, ўша пайтда қишлоқда тўрт киши ўтирадиган, кўнадиган бир ер йўқ эди. Битта масжид бор эди, унияш шоша-пиша бузиб ташлашга улгургандик, - қария ўзини оқлаш учун гапира бошлади. - Ўша кунлари бу гапларимни аниқ-таниқ қилиб айтгандим.

- Масжидни эслатганинг яхши бўлди. Бу «ташаббус» аввал кимдан чиқди? Масжидни бузиб, йикитишга ким йўл кўйди?

- Бу менинг айбим эмас, замоннинг айби.

- Хў-ўш, асосий гап бошқа ерда, Ризо! Жамоат раиси бўлганингдан сўнг ярим йил ўтиб, қўшнининг боғини ҳовлингга қўшиб олдинг. Шундай эмасми? – Шоҳин Низом қариянинг безовталанаётганини кўриб, гапини бўлмаслиги учун қатъийроқ ҳужумга ўтди. – Сабр қил! Қўшнининг боғидан ярмини қўшиб олдинг-да, кейин «нега сен менинг устимдан арз қиласан», дея уни идоранга олиб келиб қамчиладинг. Нима, бу гаплар ёлғонми?

- Нима, сен у ер етти пуштимдан мерос қолганини билмасмидинг? Яхшиликча айтдим, йўқ, деди. Ҳақини бериб, еримни қайтариб олдим...

- У ерни вақтида бобонг сотган бўлса, қўшнининг нима гуноҳи бор? Сен мансабингдан фойдаландинг, Ризо. Одамларга ўзингни эски амалдорлар каби кўрсатдинг. Буни эшитиб, ҳайрон бўлгандим, икки марта одам юбордим, бормадинг. Нима қилишим

керак эди? Ночор ўзим Дармонга бордим. Сен яна писанд қилмасдан қишлоқдан чиқиб кетдинг... Хў-ўш, маслаҳат қилиб, сени бошқа бир ишга ўтказмоқчи бўлдик. Сен бу гапни эшитиб, биз юборган одамга ҳар хил бўлмағур гапларни айтибсан. Ризо, ишонгин, сен бутунлай бошқа одамга айлангандинг. Қўшнингни қамчилаганингдан сўнг ноилож чора кўриш учун вакил жўнатдик.

- Ҳа, вакилларинг ерни мендан тортиб олишди-да, халойиқ олдида обрў-иззатимни бир пуллик қилишди, - қария нималардир деб пичирлади-да, тортмоқни кўлига олиб, йўлида давом этди.

Шоҳин Низом гаплари қарияга қаттиқроқ текканини сизди. Нима бўлгандаям, юрагининг бир четида эски гина-кудуратилар сақланган экан. Гап шу ерга етдимиз, у томони ўзига ҳавола. Шоҳин Низом юрак уриши тез-тез ўзгариб туриши, нафас олиши оғирлашаётганига қарамай, хаёлан ҳар ким ораларидаги ўн саккиз йил олдинги гуноҳ ва савобни ўзича тақсимлаган бўлсада, барибир бунга аниқлик, ойдинлик киритишни истарди. «Ким билади... тирик қолсам, нур устига аъло нур» - кўнглидан ўтказди Шоҳин Низом.

- Хў-ўш, Ризо. Энди ўзинг айт, менинг нима гуноҳим бор эди? Нега бунча мендан хафа бўлиб юрдинг? Сенингча ўша шароитда мен нима қилишим керак эди? Одамларнинг кўзига тупроқ тортиб, сенинг тарафингни олишим керакмиди? Гапир!

- ...

- Айтдим-ку, агар бу орада мени бир марта кўрганингда эди, оқибати бундай бўлмасди. Минг афсус, бунинг ҳаммаси сенинг ўжарлигинг туфайли бўлди. Ё бирон киши сени йўлдан ургандими?

- Шоҳин, сен мени яхши билардинг, бошқаларнинг гапига кириб кетадиган одам эмасдим.

- Агар ўрнингда бошқа одам бўлганда қаттиқ жазоланарди. Лекин мен сени аядим. Яхши одамлигингни билардим, Ризо. Инқилобга қўлингдан келганча хизмат қилдинг. Сени ўйламаганман, сени деб куйиб-ёнмаганман, дея ўйлагин. Агар эсингда бўлса, бу чойхонага ишга келишинг ҳам сабабсиз эмас эди. Шунча пайтдан бери энди айтяпман.

- Қанақа сабаб экан? - қария ҳайратланиб сўради.

- Эсингдан чиқмаган бўлса, сен ўшанда матлубот жамиятига иш сўраб боргандинг, лекин иш йўқ, дейишганди. Шундай бўлгандими?

- Ҳа, мудир чойхонага бошқа одамни ишга олганмиз, деб айтди.

- Лекин эртасига ортингдан одам юборишди. Чунки мен у ерга келганингни кўриб, ниятингдан хабар топгандим, Ризо. – Шоҳин Низомнинг нафаси қисиб, устма-уст енгил-енгил йўталди. - Лекин кейин мен сендан хурсанд бўлдим. Ҳаммасидан хабарим бор, Ризо, хабарим бор. Сен чойхонани, одамларнинг айтишларича, яхшилиқни тарғиб-ташвиқ қиладиган маконга айлантирддинг.

- Наҳот ҳамма ишимдан хабаринг бўлса? – қария ҳайрон бўлиб сўради.

- Хабарим бор эди, Ризо, хабарим бор эди... Хў-ўш, урушнинг учинчи йили эндигина бошланганди. Охири нима билан тугаши номаълум... Бу урушдан ҳаммамиз жафо кўрдик, ҳаммамиз. Шу кеча-кундузлар чойхонангга қанча-қанча одам кириб-чиқади. Бу қўлингдан келишини биламан., шунинг учун айтяпман, Ризо! Ҳозир ҳамма яхши гапнинг муҳтожи, сен у одамларнинг кўнглини кўтар. Халқимиз ҳамма яхшилиқларга сазовор, Ризо! Во дариғ, бу оғир шароитда бу ишларнинг ҳаммасига имкон топа олмайман, вақтим йўқ. Ҳа, агар уруш бўлмаганда, қанча-қанча яхши ишларни амалга оширардик. Жони қаттиқ, тоқатли, куйинчак ва мулойим халқимизга минг офарин! Бу уруш ҳамманинг бошига қийинчилик келтирди,

хамманинг бошига...

Шоҳин Низом шунчалик ичи тўлиб, куйиниб сўзлаганидан қариянинг бошқа йўл босишга мадори қолмади ва унинг сўзларини яхшироқ эшитиш учун тўсатдан жойида тўхтади.

- Нима бўлди, Ризо?

- Йўқ, шунчаки... бир гапинг бор деган ўйга бордим... - қария нима дейишини билмасдан чайнади қолди.

- Йиллар давомида юрагимда тугилиб қолган, сенга айтишни истаган гапларимнинг ҳаммасини айтдим. Юрагим анча бўшади. Энди мени текисликка етказсанг, бўлди.

Дара томондан енгил совуқ шамол ўйноқлаб келди-да, теварақдаги адир ва тепаликларнинг юзини ҳар томондан сийпалай кетди. Шоҳин Низомга бу шамол ёқдими, устма-уст оғзини очиб, бир неча марта чуқур нафас олди. У тобора нурсизланаётган кўзлари билан нилий осмонга ва катта-кичик булулларга тамшаниб боқди. Ўзини қаерга кўярини билмасдан ниманидир изларди. Бирданига уфқ шуъласида хотини ва фарзандларининг чехралари кўринди. Уларнинг ҳар бири ҳалинчакка ўтириб олганга ўхшар, кимдир ҳалинчакни ҳаволатиб-ҳаволатиб бирма-бир Шоҳин Низомнинг кўз ўнгидан ўтказарди. Нимагадир урушнинг биринчи ойидаёқ ҳалок бўлган катта ўғлининг қиёфаси шундайгина кўз олдига келиб турганча қолди. У милтигини тиззасига уриб, бир неча жойидан синдириб ташлади ва ғазабланганча ўтиб кетди. Шоҳин Низом унинг ортидан чақирмоқчи бўлди, лекин овози томоғига ёпишди... Ана яна бир неча тугалланмаган иши эсига тушди ва назарида улар оғир тошга дўниб, кўкрак қафасини қаттиқ сиқишди. Бир зум ўтмасдан нигоҳи гоҳ баландлашиб, гоҳ пастлашиб бораётган олдин кўрган чўққилари ва ёнбағирликларга қадалиб қолди. Юраги шувиллаб кетиб, ура бошлади. Петяга нимадир демоқчи бўлардию лекин айта олмасди. Қайси бир кўринмас куч учоқни тўхтовсиз пастга торгарди. Петя тоқатсизланади, учувчига кўшилиб у ҳам тоқатсизланади. Ана юраги узундан-узоқ, майин, охири кўринмас бир садодек урди... Нилий осмон доираси бошдан-оёқ аввалига ўпқонга ўхшаб қолди ва аста-секин бир кўм-кўк нуқтага дўнди. Майингина, охири кўринмаётган садо ҳам нимагадир урилди-да, жимиб қолди.

Қария йўлида давом этардию ҳозиргина Шоҳин айтган гапларни ўйлаб борарди. У шу кеча-кундуз бошқа бирон ўй-хаёли, муҳимроқ иши йўқдайин фақат шу гаплар таъсирида қолди. Қария сафарга чиқишидан олдин бўғчасини тугиб бўлиб, шошганидан мабодо бирон нарсани унутиб қолдирмадиммикан, деган ўйда зарур буюмларини яна бир марта кўздан кечираётган одамга ўхшаб Шоҳин Низом билан бирга кечган барча воқеаларни хаёлан бир тартибга солиб, «ким ҳақ ва ким ноҳақ» тарозисида торта бошлади. Тарозида торгарди ва хулосаси қатъийлашиб борарди - ўзининг ўжарлиги, қайсарликлари боис узоқ йиллар тахмин ва гумонлар қурти ичини еб ётган экан. У йўл босиб борарди ва юз-кўзи, бутун вужудига илиқ, ёқимли нур сочаётган туш маҳалидаги офтоб каби юрак қаърини ҳам енгил ва ҳаловатга тўлиқ нур эгаллаб олаётганини ҳис этарди. У Шоҳин Низомнинг меҳрибонлигига жавобан, ўз навбатида кўнгил ёришни истарди. Унга нисбатан юрагини босиб ётган кудурат занги ювилиб, йўқ бўлиб кетишини ўйлаётганди. Бу истаги уни бошқа тинч қўймади ва Шоҳин Низомнинг бошига келди.

- Шоҳин, ҳой, Шоҳин! Бор гапни айтиб яхши қилдинг. Сенга ишонганим учун гапларингни эшитдим. Тўғри гапирдинг, биллоҳи азим, тўғри гапирдинг, иним. Агар бир мартагина олдингга борганимда бу қийинчиликларга учрамасдим. Шунга қарамасдан, Шоҳин, ўзинг айтганингдай, мен ҳам савоб ишлар қилдим. Чойхонани обод қилдим, турли

феъл-атвордаги, турфа хил одамларга хуш келибсан, дейиш , ҳамманинг кўнглини бирдай олиш ҳам осон эмасди... Гапимни эшитяпсанми?! Шоҳин, хой, Шоҳин!..

Қария хавотирланиб Шоҳин Низомнинг устига эгилди, унинг табассумга мойил, лекин оқариб кетган чехрасига синчиклаб тикилди. Шоҳиннинг қўллари анчадан буён чана четига осилиб қолганди.

- Шо-ҳин... - қариянинг юрак тўридан жони чиққудайин нола отилди, - йўқ, иним, наҳот сен менинг бу гапларимни эшитмаган бўлсанг. Во дариғ, олдинроқ айтсам бўлмасмиди, кечикиб айтдим. Шоҳин, хотиржам бўл, биллоҳ мен сендан заррача хафа эмасман. Сен яхшилик истайдиган одам эдинг, тоза одам...

Чойхонагача озгина йўл қолганди. Қария бутун куч-мадорини мана шу ергача, фақат шу ергача, шу лаҳзагача омонат асраб келгандайин ўзини бирданига қаттиқ ожиз ва нотавон ҳис қилди. У энди кейинги барча уриниш-суринишлари, талашиш-тортишлари мудом кўз ўнгидан ўтиб турган гумон дея қилинганлигини яхши биларди. Кўз ўнгидан кетмаётган ўша гумон қарияга кечаю кундуз ором бермас ва у ҳеч бўлмаганда бир марта, бир мартагина Шоҳин Низомнинг кўзига қараб туриб, шундайин бир яқин дўстдан ажрагани ва унинг ҳақиға «ситам» раво кўрганлиги учун савол беришни, унинг қилғулигидан уялишини, ич-ичидан пушаймон бўлишини кўриши учун аламини қаттиқ меҳнатдан оларди... Ҳа, у ўн саккиз йил ана шу гумон ва қарама-қарши ўйлар исканжасида ҳаёт кечирди, ич-ичидан ёнар ва тутуни ташқарига чиқмасди, қария ўтмишнинг аёвсиз таъсирлари боис бағри қавакланган, лекин ҳалигача кўм-кўк кўкариб турган кекса азим чинордек бир тартибда тирикчилигини ўтказарди.

Гарчи чойхона яқин қолган бўлса-да, қариянинг кўзига анча олис кўринарди. Чунки у қийналганча зўрға йўл босар, ўй сурганча ҳар қадам ташлаганда, нақ тиззасигача қорға ботарди.

Шу дам қариянинг бошида бир ўй ғимирлади – у жасад ортилган чанани эмас, балки туганмас инсоф ва тозалик ортилган уловни тортиб бораётганга ўхшарди. Бундай юкни тортиб бориш осон эмас экан.

Қўққисдан қариянинг қулоғига чойхона томондан келган ажиб бир жонбахш овоз чалинди. «Ризо бобо, аскарликдан хат келди, ха-ат... Расулжондан...» Қариянинг назарида бу овоз ястаниб ётган тоғлардан ва чуқур даралар қаъридан кўзғалиб, бир зумда атроф-теваракка ғулғула солди. Қария Нодирнинг учбурчак хатни боши узра силкитганча гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, ўзи томон чопганча келаётганини кўрди. У томирларига қайтадан иссиқ қон югураётганини ҳис қилди.